

Jan David Heemssen en zijn vertaling: „Den nachtegael vanden heyligen Bonaventura”

(1621)

door

AUG. KEERSMAEKERS

In 1621 verscheen „Tot Loven By Philips van Dormael” het tweede werk van Jan David Heemssen ; de uitvoerige titel ervan luidt :

Den Nachtegael vanden Heyligen Bonaventura. Waer in by beschryft een corte ouerdenckinge van de Geboorte, Leuen, Lyden, ende doot Christi ons Salighmaeckers. Ouergeset VVt Latynschen Rhyme in Nederlantschen Door I. D. H.

Het is een dun boekje in -12° (19,5×13,5 cm), dat mét de titelbladzijde juist 16 bladzijden telt, op de recto-zijde onderaan genummerd : niet (titelpagina), A2, A3, niet, B, B2, B3 en niet. De bladzijden A2 recto en verso bevatten een *Voor-reden tot den leser* ; dan volgt van A3 recto tot de laatste ongenummerde pagina recto *Den Nachtegael vanden H. Bonaventura vvt den Latyne vertaelt* ; op dezelfde laatste rectozijde begint *Ave Maris Stella*, een Nederlandse vertaling van de bekende Latijnse hymne, die op de verso-zijde eindigt ; daaronder staat dan nog een uitvoerige goedkeuring, zonder enige datering evenwel.

Het werkje schijnt zeer zeldzaam te zijn : slechts één exemplaar zou bewaard zijn en berust thans in de Universiteitsbibliotheek te Gent, signatuur BL 8026.

Evenals Heemssens eersteling verscheen het werkje alleen met zijn initialen I. D. H. Een andere reden dan een zekere dichterlijke bescheidenheid – de initialen staan er toch op ! – is bezwaarlijk te vinden. Voor de vrienden evenwel waren deze initialen wellicht ruimschoots voldoende en dichterlijke ijdelheid schijnt beslist geen karaktertrek van Heemssen te zijn geweest...

Waarom verscheen dit werkje van de Antwerpse dichter te Leuven en niet in de Scheldestad ? Daarvoor is een aannemelijke verklaring te vinden. Waarschijnlijk liet Heemssen zijn werk te Leuven drukken, omdat hij toen nog in de Universiteitsstad zal verbleven hebben voor zijn studies. De approbatio schijnt daarop te wijzen : deze is immers getekend door „Guilielmus Fabricius Apost. & Reg. Librorum Censor” ; Fabricius bekleedde verschil-

lende ambten aan de Universiteit, was sinds 1611 president van het Groot H. Geest-college en sinds 5 november 1596 boekenkeurder; Valerius Andreas noemde hem: „Apostolicus et Regius in eadem Academia librorum Censor”¹.

Het boekje bevat meer dan de titel belooft, maar de keuze van die titel bewijst juist dat de dichter (of de uitgever) de vertaling van *Den Nachtegael vanden H. Bonaventura* als het belangrijkste van het geheel beschouwde; ze is trouwens ook het omvangrijkste stukje.

Voor het werk van de H. Bonaventura bestond ook nog op het einde van de zestiende eeuw een grote belangstelling, die voortduurde in de zeventiende eeuw².

Algemeen werd het gedicht *Philomena* aan hem toegeschreven; pas in de achttiende eeuw rees twijfel aan dit auteurschap en sedert de laatste grote editie van de werken van Bonaventura wordt het *Philomena*-gedicht algemeen toegeschreven aan de Engelse Franciscan Johannes Pecham³. Wanneer Heemssen evenwel het gedicht toeschreef aan de H. Bonaventura, volgde hij de toen algemeen-ganbare opvatting over het auteurschap: in de uitgaven, bewerkingen en vertalingen van zijn tijd stond het origineel steeds op naam van Bonaventura.

Aan het originele gedicht *Philomena* werden juist de laatste decennia enkele belangrijke artikelen gewijd door F. J. E. Raby en vooral door P. Maximilianus, O.F.M. Cap.

Raby gaf een eerste overzicht van de groei van het nachtegaalthema in de antieke literatuur en in de Latijnse poëzie van de Middeleeuwen; zijn besluit luidde: „In this finely constructed mystical poem, Pecham shows his original and creative genius. He drew on tradition, but transformed it to suit his own purposes. The nightingale had already appeared [.....] as the type

1. Valerius Andreas. — Bibliotheca Belgica. Lovanii, 1623, p. 347-348. — Over Guilielmus Fabricius (of Schmidt; Smith, Smit) (Nijmegen ca. 1533 - Leuven 7 maart 1628) cf. NNBW, 5, kol. 692-693 en lit. aldaar. — Het is mogelijk dat Heemssen relaties onderhield met de Leuvense drukker, die misschien afstamde van de zestiende-eeuwse Antwerpse drukker Abraham Van Doremael, van wie overigens weinig bekend is. Cf. Frans Olthoff. — De Boekdrukkers Boekverkoopers en Uitgevers in Antwerpen sedert de uitvinding der boekdrukkunst. Antwerpen, 1891, p. 26; daar wordt één uitgave van Abraham vermeld, gedateerd 1580.

2. Van de *Opera omnia* verscheen een druk in 1596, in 1609 en in 1647; *Philomena* werd bovendien nog uitgegeven in 1645. Cf. P. Maximilianus, O.F.M. Cap. — *Philomena* van John Pecham. In: *Neophilologus*, 38 (1954), p. 206, noot 1.

3. Cf. P. Maximilianus. — o.c., p. 206-207. De laatste grote editie verscheen te Quaracchi in 1898. *Philomena* werd daarin opgenomen in dl. VIII: Doctoris Seraphici S. Bonaventurae S.R.E. Episc. Card. Opuscula varia ad Theologiam Mysticam et res ordinis fratrum minorum spectantia, p. 669-674. — Johannes Pecham (ca. 1215-1292) was een leerling van de H. Bonaventura te Parijs, nadien provinciaal van de Engelse Minderbroeders en sedert 1279 aartsbisschop van Canterbury. Cf. hiervoor het reeds vermelde artikel van P. Maximilianus.

of the Christian soul, [.....] and she had been pictured as the model of the Christian contemplative, for she sings ever more joyously and fervently until she all but bursts asunder. Pecham fitted this motive to the Hours of the day and to the theme of the life and death of Christ as the subject of the Christian's meditation. He took also the well-known *Oci*, from the vernacular poetry. There it was used as the cruel cry – 'kill ! kill !' ; and Pecham still employs it as the imperative, but it is now the cry of the soul that asks for death, the death of love" ⁴.

Pecham heeft in zijn gedicht elementen uit de klassieke en vooral uit de middeleeuwse profane en christelijke literatuur samengebracht : zijn *Philomena* is volgens Raby het hoogtepunt van deze nachtegaal-poëzie.

Een paar jaar later, maar aanvankelijk blijkbaar zonder het artikel van Raby te kennen, wijdde ook P. Maximilianus zijn aandacht aan Pechams gedicht ; deze belangstelling kreeg haar neerslag in verschillende artikelen, die werden samengevat in een postume publicatie ⁵.

P. Maximilianus kwam tot dezelfde algemene conclusie als Raby : *Philomena* van Pecham is hét hoogtepunt in de evolutie van het nachtegaal-thema : „In Pecham's gedicht is de Renaissance van de 12e eeuw, aanvang van een nieuwe gedachten- en gevoels-wereld en verfijning van de vorm, tot hoogbloei gekomen" ⁶.

Na aandacht te hebben besteed aan het auteursprobleem en aan de auteur Pecham, geeft P. Maximilianus in zijn eerste artikel een

4. F. J. E. Raby. – *Philomena praevia temporis amoeni*. In : *Mélanges Joseph de Ghellinck, S.J., T. II. Moyen Age – Epoques moderne et contemporaine*. Gembloux, 1951, p. 435-448. Het citaat op p. 447.

5. De bedoelde artikelen zijn :

P. Maximilianus, O.F.M. Cap. – *Philomena* van John Pecham. In : *Neophilologus*, 38 (1954), p. 206-217 en 290-300.

Id. : (Jan David Heemssen). Den Nachtegael van den H. Bonaventura uit den Latijne vertaalt. (Tekstuitgave met verklaringen). In : *Franciscaans Leven*, 37 (1954), p. 17-25 en 49-57.

Id. : „Den Nachtegael" van Jan David Heemssen. In : *Franciscaans Leven*, 37 (1954), p. 118-121, 151-156.

Id. : Echo's van John Pecham's *Philomena*. In : *Franciscaans Leven*, 38 (1955), p. 100-103 en 156-157 ; hierin wordt voor het eerst Raby's artikel vermeld, p. 157.

Id. : Nog eens *Philomena* van John Pecham. In : *Franciscaans Leven*, 39 (1956), p. 174-181.

Id. (thans : Maximilien De Moerdijk, O.F.M. Cap.✠) : La „*Philomena*" de Jean de Peckham. In : *Miscellanea Melchior de Pobladora*. Vol. I, Romae, 1964, p. 197-214. In noot, p. 197, wordt hier echter aan toegevoegd : „L'auteur, mort subitement le 23 octobre 1963, n'a plus vu la traduction et la rédaction définitive de son article. Nous espérons ne pas avoir trop trahi ses intentions. – Le reviseur, P. Léopold de 's-Hertogenbosch, O.F.M. Cap".

6. Artikel in *Neophilologus*, 38 (1954), p. 300. Wat volgt is een samenvatting van dit belangrijke artikel.

samenvatting van het gedicht⁷. Dan onderzoekt hij de groei van het thema in de antieke en in de Latijnse literatuur van de Middeleeuwen: de Oudheid heeft geen afzonderlijk lied gewijd aan de nachtegaal, dat gebeurde pas in de Karolingische tijd. Van dan af keren dezelfde gedachten „in veel variaties terug: hij kondigt de lente aan, overtreft alle andere vogels, hij is klein maar machtig in zijn zang, hij zingt in de toppen der bomen en verkwikt met zijn lied. De motieven waren gemeengoed” en komen dan ook bij Pecham voor, die trouwens uitdrukkelijk zegt dat hij over de eigenschappen van de vogel een en ander gelezen heeft (str. 4). „Die eigenschappen zijn, dat de nachtegaal de dood nabij op een boom vliegt (str. 6), zijn lied aanheft vóór de dageraad (str. 7), krachtiger zingt (str. 8) tot hij er aan sterft als de zon op de middag op het sterkst is (str. 9-10)”.

De bron vond P. Maximilianus niet terug, maar dezelfde eigenschappen komen voor bij Van Maerlant, in diens *Der Naturen Bloeme* en juist daar blijkt de Middelnederlandse dichter af te wijken van de bekende teksten van Thomas van Cantimpré. Verder is de nachtegaal nog de vogel der liefde, de bode tussen de geliefden en het beeld van de minnende ziel; daarmee „bracht Pecham dus niets nieuws; nieuw, want oorspronkelijk, was de manier waarop hij bestaande beelden verwerkte”.

Niet alleen voor de inhoud, ook voor de vorm is er verband met de middeleeuwse Latijnse minnellyriek en de geestelijke poëzie: vierregelige trocheïsche strofen, waarvan elk vers bestaat uit een catalectisch viervoetig halfvers en een acatalectisch drievoetig halfvers (— / — / — / — / — / —) en met als rijmschema aaaa. Er zijn tenslotte ook reminiscenties aan te wijzen aan de *Carmina Burana*, aan het *Hooglied*, aan Ovidius' *Methamorphosen* en het thema van de „maligni” of de „niders” kwam van de Oudheid „via de Provençalse en de Latijnse dichters”.

In verband met de verchristelijking van bepaalde themata schrijft P. Maximilianus: „Het gedicht is een specimen van de vergeestelijking der minnepoëzie, ingezet in de tweede helft van de twaalfde eeuw, toen de motieven van liefde en mystiek begonnen binnen te dringen in het literaire werk. Pecham heeft de gangbare minnellyriek gekerstend en uitgewerkt in de nieuwe pathetiek die vooral door Bernardus was gecultiveerd en door Franciscus geïntensiveerd en verspreid. En zoals het later zou zijn in het volkslied, nl. dat

7. Dezelfde samenvatting vinden we terug in het artikel in *Franciscaans Leven*, 37 (1954), p. 120-121; in een inleidende nota wordt trouwens verwezen naar het artikel in *Neophilologus* met de vermelding: „In onze bespreking van de vertaling van Heemsen hebben wij daaraan een en ander ontleend” (p. 118). De samenvatting werd eveneens vertaald in het laatste artikel in *Miscellanea Melchior de Pobladora*, p. 198-199.

zonder het wereldlijk lied het geestelijk lied nooit tot die hoge bloei zou zijn gekomen, maar van de andere kant het wereldlijk lied part noch deel heeft aan het godsdienstig enthousiasme der geestelijke liederen, zo was het reeds bij Pecham : zijn motieven ontleende hij ten dele aan de profane poëzie, voor zijn geestelijk élan was hij gestuwd door geheel andere factoren". Deze waren bepaaldelijk Franciscaans-geïnspireerd : het familiäre in de Christus-verering, plastisch en pathetisch in de uitbeelding van het menselijke in Christus, het huiselijke in Zijn kindsheid, en het deerniswekkende in Zijn lijden. Pecham verdeelde zijn meditatie over de ziel als geestelijke nachtegaal over de zeven getijden van het kerkelijk officie : ook dit was niet nieuw, maar „reeds gebruikelijk in de Franciscaanse kring". Tenslotte is, in de geest van de Franciscaanse mystiek, de vereniging van de ziel met Christus „nuptiaal gedacht".

Zijn beschouwingen over het gedicht zelf besluit Maximilianus aldus : „Philomena is een gedicht, waarin het verhaal van de mediterende ziel doordrenkt is van de zoete gemoedsstemming van de dichter, die zich verloren heeft in zijn verhaal van de mystieke opgang der ziel. [.....] Wat de taal van Philomena aangaat, men treft er niet die avontuurlijke woord- en vormverbindingen aan, die in zoveel Middellatijn voorkomen. Man van smaak heeft Pecham zich voor de verfijning van de vorm geschoold aan de beste voorbeelden van oudheid en eigen tijd. Het hele gedicht is gekenmerkt door een liefelijkheid van klank, door de reeksen van kozende lip- en tandklanken, de vriendelijke wisseling van vocalen, de spontane praegnante alliteraties, rijkdom van rijmen en assonanties, beeldend ritme, suggestieve enjambementen en intensiverende caesuren".

Daarna somt Maximilianus nog de verschillende bewerkingen, vertalingen, parafrasen van en reminiscenties aan de *Philomena* vanaf de vijftiende tot de negentiende eeuw op, waarbij o.a. drie zeventiende-eeuwse Nederlandse vertalingen en tenslotte ook het motto dat Gezelle voor zijn Kerkhofblommen koos⁸.

In hetzelfde jaar 1954 gaf P. Maximilianus het gedicht van Heemssen opnieuw uit, met tekstverklaring én commentaar⁹.

Het jaar nadien besprak Maximilianus nog „echo's van John Pecham's *Philomena*" in enkele vijftiende- en zestiende-eeuwse Nederlandse liederen en gebeden ; daaraan voegde hij een lijst toe van de vertalingen in verschillende talen, een lijst waarvoor hij

8. Tot zover de samenvatting van het artikel in *Neophilologus*, 38 (1954), p. 206-217 en 290-300 ; de citaten op p. 212, 213, 216, 293, 295, 296 en 297.

9. In *Franciscaans Leven*, 37 (1954), p. 17-25 en 49-57 (tekstuitgave) en p. 118-121 en 151-156.

verwees naar zijn eerste artikel (in *Neophilologus*) maar die hij thans aanvulde met een paar nummers, ontleend aan het artikel van Raby¹⁰.

Het volgende jaar, 1956, schreef P. Maximilianus over een Middelnederlandse „vrije weergave van het gedicht van Pecham”, met weglatingen en toevoegingen en enkele wijzigingen; ook deze tekst werd daarbij opgenomen¹¹.

Tenslotte kwam het postume artikel, waarin al de gegevens, ook die van Raby, werden opgenomen; intussen had P. Maximilianus ook het *Stabat Mater* toegeschreven aan Pecham, zodat deze één van de grote religieuze dichters uit de Middeleeuwen werd¹². In zijn laatste artikel schonk hij nog meer aandacht aan de nawerking van *Philomena*: vanaf de veertiende tot de negentiende eeuw werd het gedicht nagevolgd en vertaald in heel West-Europa¹³.

* * *

De voorgaande bladzijden rechtvaardigen de conclusie dat Jan David Heemssen met *Philomena* een voortreffelijk voorbeeld had uitgekozen, al kan de keuze van een middeleeuws model bij de renaissancist enige verwondering wekken, althans op het eerste gezicht. Ook deze keuze bewijst wellicht nog eens de waarheid van een „terloopse” opmerking van Dr. A. Ampe S.J., nl. hoe verbazend het is „dat de humanisten zoveel middeleeuws erfgoed zonder argwaan hebben overgenomen en dat dit alles, mede door hun toedoen, te midden van de renaissance en de hervorming is blijven voortleven. Die verstrengeling van oud en nieuw is ongemeen interessant en vergt nieuwe studie”¹⁴. Daartoe willen de volgende bladzijden een bescheiden bijdrage leveren.

* * *

De vertaling van de *Philomena* wordt voorafgegaan door een *Voor-reden tot den lezer*, die volkomen afgestemd is op de Nederlandse lezer en op het eerste gezicht een originele toevoeging van de vertaler schijnt te zijn. Het is echter een nogal getrouwe vertaling van het *Preambulo, sobre la Filomena de Sant Buenaventura*, dat de Spaanse dominicaan Luis de Granada (Ludovicus Grana-

10. In *Franciscaans Leven*, 38 (1955), p. 100-103 en 156-157; Raby's artikel wordt vermeld op p. 157.

11. In *Franciscaans Leven*, 39 (1956), p. 174-181.

12. P. Maximilianus, O.F.M. Cap. - De Middelnederlandse vertalingen van het *Stabat Mater*, Zwolle, 1957, p. 15-16. In 1954 beschouwde hij het nog als werk van Jacopone da Todi; cfr. *Neophilologus*, 38 (1954), p. 300.

13. In *Miscellanea Mechior de Pobladura*, p. 206-213.

14. A. Ampe, S.J. - Kritische aantekeningen bij de Hortulus Animae in de Nederlanden. In: *Handelingen (van de) Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XV (1961), p. 14, noot 8.

tensis) (15...-1578) liet voorafgaan aan zijn (onvolledige) proza-vertaling van de *Philomena* en toevoegde aan de tweede *Adiciones al memorial de la vida christiana*, verschenen in 1574¹⁵.

Hierover schreef P. Maximilianus : „Dit werk werd in het Frans vertaald door Nicolaus Dany, en in 1575 uitgegeven te Parijs ; iets later door Sebastiaan Hardy, door Simon Martin van Parijs, O.F.M., uitgegeven te Rouaan in 1634 en 1638, en te Parijs in 1643, 1645, 1648 en 1651, en te Lyon in 1660”¹⁶.

In de vertaling van „N. Dany, Abbé de S. Crespin le grand, & grand Archidiaque dudit Soissons”, met als titel *L'Arbre de la vie, ou traicté de l'Amour divin*, was noch de *Philomena* noch het *Preambulo* opgenomen ; de andere vermelde vertalingen verschenen te laat om door Heemssen te worden gebruikt voor zijn werk. Er bestond evenwel nog een andere Franse vertaling, verschenen te Douai in 1598, nl. *Les Additions ou supplement du mémorial de la vie chrestienne*, waarin ook opgenomen was : *Second Traitté des Additions du Memorial de la vie Chrestienne*. Het titelblad van dit laatste vermeldt verder : „Contenant plusieurs meditations tres-deuotes, sur certains passages, et Mysteres principaux, de la vie de nostre Sauveur, et particulièrement de la tressainte Enfance, Passion, Resurrection, et glorieuse Ascension. Traduit premierement d'Espagnol en François par F. de Belle-Forest Comingeois : Et depuis reueu, et augmenté par Jean Chabanel, Tholosain”. Hierin komen ook *Preambulo* en *La Philomène* voor¹⁷, beide waarschijnlijk vertaald door Jean Chabanel, omdat ze zullen behoord hebben tot wat werd toegevoegd.

Hiermee rijst dan de vraag, of Heemssen de tekst rechtstreeks uit het Spaans overnam of uit het Frans vertaalde. De proza-vertaling van het Latijnse gedicht door Luis de Granada of een Franse vertaling ervan heeft Heemssen alleszins niet gebruikt : daarvoor zijn de verschillen al te groot. De Franse vertaling van het *Preambulo* is een praktisch letterlijke vertaling uit het Spaans, evenals trouwens die van het gedicht. Omdat er evenwel kleine afwijkingen en toevoegingen in de *Voor-reden* voorkomen, én omdat de Franse vertaling volkomen overeenstemt met het origineel, kan hier geen uitsluitsel worden gegeven over de gebruikte bron¹⁸.

15. Ik gebruikte de Spaanse tekst van de grote uitgave in de *Biblioteca de autores españoles* : Obras del V.P.M. Fray Luis De Granada, T. II, Madrid, 1855, p. 593.

16. In *Neophilologus*, 38 (1954), p. 298.

17. Nl. op p. 640-641 en 642-649.

18. Niet onderzocht werd een Italiaanse vertaling van *Philomena* in versvorm van Jacob Garibi de Porta, die in 1586 te Venetië verscheen (Cf. *Neophilologus*, 38 (1958), p. 298.). Uit de mededeling van P. Maximilianus blijkt helemaal niet of deze vertaling enige relatie had met die van Luis de Granada.

De *Voor-reden*, hoezeer dan ook vertaling, is niet onbelangrijk.

De tekst van Luis de Granada vertalend, schrijft Heemssen dat de mens van nature genegen is „tot de aerdsche ende vleeschelycke dingen” en zeer weinig „tot de Geestelycke ende Hemelsche”¹⁹. Daarom moet men, zoals men doet bij zieken die geen eetlust meer hebben, bij de geestelijk-zieken die lust weer opwekken. „Waer toe geen beter hulpe en can vvorden geuonden, dan de gedurige ouerdenckinge van het bitter lyden ende doodt Christi ons Salighmaeckers, vvaer van den Heyligen Bonauentura alhier, onder den naem van eenen Nachtegael, doet een corte verhalinge, ende is voorvvaer eenen lieffelijcken ende bequamen vondt van spyse, om den selfden lust ende smaeck tot de geestelycke saecken in de flauvve herten weder te doen verrysen”²⁰. Dan volgen, „op dat den Christelycken Leser desen soo goeden vondt niet cleyn en achte”, enkele wetenswaardigheden over de grote H. Bonaventura: alhoewel hij hoog in aanzien stond, heeft hij zich nooit te groot geacht om tractaten over het leven en de dood van Christus te schrijven en zo de medemensen op te wekken en te vermanen²¹.

Daarop krijgt de lezer een beknopte samenvatting van het gedicht, die de moeite loont overgenomen te worden omdat ze aantoonst hoe destijds het gedicht werd beschouwd: „In dit boecksken dan vvordt beschreuen een siele, in de liefde Christi ontsteken, ende om syn afvvesen seer treurigh ende bedroeft, de vvелcke aen hem seyndt desen Nachtegael, ten eersten, om dat hy hem door den sanck van syne stem een soete musiecke soude laten hooren, ende daer naer hem verhalen haere droefheydt, ende eenigheydt daer sy in leeft, om dat sy syne tegevvordigheydt soo langh moet deruen. Maer naer het beginsel seydt hy dat den Nachtegael is de selfde siele die vvy geseydt hebben, ende brengt

19. De originele tekst luidt: „las cosas sensuales” en „las espirituales”; zo werd het ook vertaald in de Franse editie van 1598. Dergelijke verdubbeling van de oorspronkelijke uitdrukkingen door Heemssen komt in deze korte *Voor-reden* meer voor.

20. De originele tekst luidt hier heel anders: „Para lo cual me pareció añadir al fin deste libro la Filomena de Sant Buenaventura; lo uno por ser sumario de toda la vida de Cristo (de que aquí habemos tratado), y lo otro por ser esta una muy graciosa y devota invención que este sancto doctor buscó para despertar en las ánimas el gusto y apetito de las cosas espirituales”. De Franse vertaling volgt letterlijk de Spaanse tekst. — Het is duidelijk, waarom Heemssen dit niet zonder meer kon overnemen: zijn vertaling van de Philomena sloot geenszins aan bij een voorafgaand boek.

21. Ook in deze passage is wellicht één bijzonderheid te vermelden, nl.: „die in het seuenste iaer naer syne Professie in die heylige Ordre der Minrebroeders, tot Parys, met soo grooten naerloop ende lof openbaerlyck geleert heeft”; vertaling van: „pues á los siete años de su profesion leyó en Paris con gran fama las sentencias”. Het door mij gecursiveerde in de Nederlandse vertaling ontbreekt in het Spaans: het eerste was blijkbaar een mededeling ter intentie van zijn lezers, het tweede is weer een „verdubbeling”, zoals er trouwens verder nog voorkomen.

ouereen den sanck ende doot van dien vogel, met de geestelycke sangen, ende met de geestelycke doot, inde vvelcke de siele haer seluen geeft, steruende met Christo aende galge des Cruys" 22. De interpretatie van de aanhef is hier verhelderend: de „amicus" uit str. 2 is Christus; de „carissime" van str. 5 vertaalde De Granada als „ó amado lector", zoals hij ook in zijn vertaling van str. 86: „Sed iam metrum finio, ne sim taediosus", schreef: „Mas ya doy á este cantar, por no enfadar al cristiano lector". Deze verklaring was wel niet overbodig, maar heel duidelijk is ze intussen toch niet in de tekst van Heemssen en in zijn vertaling van het gedicht heeft hij er alleszins geen rekening mee gehouden, daar hij *amicus* en *carissime* telkens vertaalde door „mynen besten vrint", wat beslist misleidend kon zijn 23.

Het slot van het Preambulo luidt: „El escribió todo esto en verso, por ser este estilo muy acomodado á los dulces y devotos afectos, y á la materia que aquí se trata. Mas yo trasladé, no todo, sino un pedazo deste tratado, en prosa, por no saber poner esto en verso castellano como ello hubiera de ser". Dit werd door de Franse vertaler letterlijk overgenomen – hij vertaalde trouwens op zijn beurt de *Philomena*-vertaling van Luis de Granada 24. Heemssen kon dit bezwaarlijk doen: hij vertaalde inderdaad de volledige Latijnse tekst én bovendien niet in proza. Zijn slot-mededeling luidt dan ook als volgt: „Den Heyl. Bonaventura heeft dit al geschreuen inden latyne, met de selfde maniere van vaersen als gy hier in uvve Nederlandtsche tale sien moeght, ouergeset tot dienst ende gebruyck vande gene die daer in genucht ende behagen sullen nemen, deselfde vvenschende het gene dat sy in het eyndt van dit boecksken sullen lesen".

22. Het geheel is wel een getrouwe vertaling van het Spaanse origineel, behalve:

- 1) dat in verband met de nachtegaal, de Spaanse tekst heeft: ... por una filomena (que es el pájaro que llamamos ruiseñor);
- 2) dat in de eerste zin de Spaanse tekst luidt: „muy encendida" en „muy desconsolada", en de Nederlandse: „ontsteken" en „seer treurigh ende bedroeft";
- 3) dat de Nederlandse tekst „ende daer naer hem verhalen haere droefheydt, ende eenigheydt daer sy in leeft, om dat sy syne tegenwoordigheydt soo langh moet deruen" in het Spaans luidt: „y lo otro para que le dé cuenta de la soledad y y tristeza que padesce por su ausencia".

23. In strofe 11 komt nog voor: *dilectissime*, door Heemssen weergegeven als „mynen vrintd vvaerachtigh"; L. de Granada heeft deze strofe niet vertaald; hier is echter kennelijk de „vrintd" uit str. 5 bedoeld.

24. De Franse vertaling van 1598 luidt: „il a escrit tout cecy en vers, pourautant que ce stile est fort conuenable aux affections douces & deuotes, & à la matiere qui est icy traitée. Mais i'ay traduit, non pas tout, ains vne partie de ce Traitté en prose: pour n'auoir scieu mettre & accommoder en vers Castillans, comme il deuoit estre." (p. 641). Hierop volgt dan *La Philomene de Saint Bonaenture*, p. 642-649. Zoals in de Spaanse tekst ontbreken hier de str. 11, 22, 24, 28, 39-44, 52-55, 59-60, 62, 64-72, 85 en 89 (of 28 van de 90 strofen), en de Franse vertaling is eveneens in proza-vorm geschreven.

Met dit slot kreeg de hele *Voor-reden* wel een haast volledige Nederlandse klank ; maar het onderzoek wees uit dat Heemssen voor het geheel schatplichtig was aan Luis de Granada en dat alleen dit slot van zijn hand was, omdat hij nu eenmaal anders vertaalde dan Luis de Granada, nl. „met de selfde maniere van vaersen” als het Latijnse origineel. Daarmee maakte Heemssen zijn taak beslist niet gemakkelijk.

* * *

Na deze voorrede volgt de eigenlijke vertaling van *Den Nachtegael*, het „hoofdwerk” van het boekje.

Om een gefundeerd oordeel over Heemssens vertaling te kunnen vellen is een uitvoerige inhoudsopgave van deze overzetting, die de Latijnse tekst getrouw volgt, niet overbodig ²⁵.

1. Nachtegaal, boodschapper van de zomer, die met uw lied de lente aankondigt, kom bij mij.
2. Ik zal u tot mijn beste vriend, bij wie ik niet komen kan, zenden om hem op te vrolijken.
3. Zeg hem hoezeer ik naar hem verlang.
4. Indien iemand u vraagt waarom ik u tot mijn bode koos, weet dan dat ik gelezen heb over uw voortreffelijke eigenschappen, die overeenstemmen met Gods wet.
5. Dan richt de dichter zich tot zijn „besten vrindt” met de vermaning : houd de zang van deze vogel in gedachten en door hem na te volgen zult ge vlug worden „Eenen grooten Musicant onder 's Hemels machten”.
6. Over de nachtegaal leest men dat, wanneer hij zijn einde voelt naderen, hij in alle vroegte op een boom gaat zitten zingen.
7. Dan laat hij „seer veel soete liedekens” horen en als het begint te dagen, poogt hij nog veel luider te zingen.
8. Rond negen uur ²⁶ zingt hij alsmaar onverpoosd en luider, zodat „'tcleyn keelken” dreigt te breken.
9. En inderdaad, 's middags „scheurt het syn binnenste” en roept hij volgens gewoonte : „Haest u, haest u”.
10. Dan roert hij nog nauwelijks zijn bek en rond drie uur ²⁷ sterft hij „Want hem d'aders in het lyf bersten euen seere”.
11. Nu hebt ge, „mynen vrindt vvaerachtigh”, gehoord wat deze vogel doet ; maar herinner u dat we gezegd hebben dat zijn zangen „Seer vvel comen ouer een met Godts vvet almachtigh”.

25. Van de 16 eerste strofen geeft P. Maximilianus in *Neophilologus*, 38 (1954), p. 208 (en overgenomen in twee andere artikelen (zie n. 7) een voortreffelijke samenvatting ; de strofen 17-90 worden echter slechts schematisch behandeld.

26. Latijnse tekst : Circa vero tertiam.

27. Latijnse tekst : ad nonam.

12. Weet dan : de Nachtegaal „Is een siel van deughden vol, en met liefd' omvangen", die, wanneer zij aan „tschoon Vaderlandt" denkt, dicht en zingt.
13. Om haar hoop te vermeerderen, wordt haar een dag „bediedt, daer sy in sal leuen" ²⁸ en al de milde weldaden zijn de uren van de dag.
14. De morgenstond is de schepping van de mens, „d'ander uer" ²⁹ is Gods menswording, het negende uur ³⁰ Zijn verblijf onder de mensen.
15. De middag ³¹ is de passie van Christus.
16. Het derde uur ³² is Christus' dood, de overwinning op de duivel, en de avond ³³ is de graflegging.
17. Indien de ziel zo de dag overweegt, sterft zij aan de wereld en het vlees en beklimt de boom van het kruis, waarop Christus duivel en dood overwon.
18. Van 's morgens looft zij God, omdat zij door Hem geschapen is uit liefde „om syn Ryck te vvinnen".
19. Dan zegt de ziel : Grote Schepper, hoe groot was Uw goedheid toen Gij mij het leven schonkt, want „om niet" maakt Gij mij deelachtig aan Uw rijk, bemint Gij mij en word ik door U uitverkozen.
20. Welke wondere waardigheid werd mij gegeven, toen God mij vormde naar Zijn beeld ; maar die waardigheid zou thans nog groter zijn, indien Zijn gebod niet was overtreden.
21. Want Gij wilde mij deelachtig maken aan het eeuwig, hemels geluk.
22. Van toen af hadt Gij mij geplaatst bij de engelen en U aan mij geschonken. Wat anders dan levenslange wederliefde zal ik U wedergeven ?
23. Allerliefste, wil van mij ontvangen „Al't gen' dat ick hebb', oft ben, tot dees cleyne sangen".
24. „Haest u", zingt zulk hart en het zegt dat een schepsel zulk een goede en liefdevolle Schepper met reden bemint.
25. Met zulke gedachten brengt het hart „den morgenstondt" door. „Maer ten sessen" ³⁴ verheft het de stem luider, om te overwegen de tijd „Inden vvelcken quam den Heer onder ons' geslachten".

28. Latijnse tekst : Quaedam dies mystica demonstratur ei.

29. Latijnse tekst : Hora prima.

30. Latijnse tekst : Tertiam.

31. Latijnse tekst : Sextam.

32. Latijnse tekst : Nonam.

33. Latijnse tekst : Vespera.

34. Latijnse tekst : ad Primam.

26. „Dan soo smilt de goede siel” van liefde, bij het „vreesendigh” aanschouwen van God als een klein, schreiend kind, dat kwam om ons te verlossen.
27. Schreiend roept ze dan : wie deed U „tleedt van d’armoede straf” aannemen ? Wie anders dan de ijver der liefde ?
28. Inderdaad, dat mag liefde heten, dat de Heer zich tot ons keert en „een arm kindeken” wilde worden.
29. Dan spreekt de dichter het Kindje aan : zalig hij die U mag omhelzen, kussen en troosten „in u schreyden clachtigh”.
30. Waarom was het mij niet gegund dit Kind te troosten, „Voor syn teere ledemens doecksens te bereyden” en nooit van de wieg te scheiden ?
31. 'k Geloof dat het Kindje er niet bang voor zou zijn, misschien zou Het zelfs lachen en wenend mij medelijden betonen en mij mijn zonden vergeven.
32. Zalig wie de Moeder ertoe had kunnen brengen hem het Kind ééns per dag te laten kussen en het te laten „omvaten”.
33. 'k Zou het een bad bereid hebben, er water voor aangehaald en de Moeder gediend hebben met de doecksens te wassen.
34. „Een goed hert, alsoo bevveeght, sal naer armoe trachten”, matig zijn, geen prachtige kleren wenssen, werken werd hem een vreugde en „svvereldts schoone prachten” zouden hem niet aantrekken.
35. Terwijl de ziel „Christi kindtsheydt teere” op het zesde uur ³⁵ overweegt, komt het negende uur ³⁶, waarop ze Christus' moeiten bij Zijn openbaar lerend leven overdenkt.
36. Wenend verhaalt zij alle leed en ellende die Christus verdroeg om licht in de duisternis te brengen.
37. „Haest u”, zegt weer „desen vvaerden vogel groot”, door de liefde ontstoken, nooit ontmoedigd en de wereld berispelend om „haer quae gebreken”.
38. Gij, Heer, toont Uw goedheid, ontferming en liefde, vergeeft en beschermt de zondaars.
39. De goeden wijst Gij de weg, de zondaars vermaant Gij mild, de hongerigen spijst Gij, de zieken sterkt Gij.
40. Gij hebt hier de rechtvaardigheid hersteld, de mensen geleerd God lief te hebben, de ijdelheden te verzaken om „tverloren cleedt” (van de genade) terug te winnen.
41. De wereld versmaadde Uw leer, maar Gij gaaft geen kwaad voor kwaad, integendeel : genade aan die er berouwvol om vroegen.

35. Latijnse tekst : Horae primae.

36. Latijnse tekst : ad Tertiam.

42. Hij, goedertieren van aard, die door liefde eerder dan door vrees wilde heersen en milde woorden sprak, schuwde de strengheid van een hardvochtig meester.
43. De overspelige vrouw ondervond Uw grondeloze barmhartigheid, evenals Magdalena.
44. En wat te zeggen van de velen die Christus' geboden volgden ? Zij werden bevrijd van hun zonden, van de boze duivel en zij ondervonden veel genaden.
45. „Saligh inder eeuwigheyt” die zulk een Leraar volgen, die uit Zijn mond de zoetheid smaken die al de rest als bitterheid doet versmaden !
46. Dit alles overdenkende, zal het hart dankbaar zijn, Gods lof zingen en zo „'t negen-uren liedt”³⁷ beëindigen.
47. „Haest u”, roept dan de ziel, schreiend en lof-biddend tot Christus, die zo veel voor haar heeft geleden.
48. Dan schijnt de ziel dronken, maar rond de middag overweegt ze „Christi bloedigh lyden groot” om nog meer in liefde te ontvlammen.
49. Schreiend ziet zij dan dat zachtmoedig Lam met doornen gekroond, met nagels doorboord en overal doorwond.
50. „Dan roept het Godtvruchtigh hert” weer : „Haest u, haest u, arme siel”, want de bleke wangen en de stervende ogen van Christus aan het kruis ontstellen de geest.
51. Paste het wel, Heer, zo'n schandelijke dood te lijden ? – Zo woudt Gij de duivel bestrijden en ons verblijden door zulk een bewijs van liefde.
52. Dat zijn bewijzen van Uw eindeloze en altijd hernieuwde liefde voor ons, wanneer Gij U „gansch vvtstort van binnen”.
53. Terecht noemde de „Wysen man” U „nieuvven vrindt, nieuvven most”, want Gij hebt Uw lichaam voor ons geofferd.
54. Daardoor kan een mens Christus' goedheid erkennen ; om duivel en zonde te schuwen is er niets beter.
55. „Haest u, haest u”, roept de dichterziel dan en ze klaagt dat ze Jezus te weinig bemint ; leg mij „den breydel aen van u vvoordt vvaerachtigh”, zoals Gij U liet vangen door „der liefden haeck”.
56. Wat spiegelde de liefde U voor toen ze U aanraadde voor de mensen te sterven ? Ze toonde U „sielen-vvinst” als aas rond de haak.
57. Gij kende de haak, maar „syn scherpe stekinge,, schrikte U niet af. Integendeel, Gij verlangde ernaar ter wille van het aas.

37. Latijnse tekst : Horae tertiae.

58. „Voor my, arme siele” hebt Gij U geofferd aan de „Vader, en myn vuyligheydt door u bloedt verdreuen”.
59. Wie zal het dan verwonderen dat ik om U zucht, want mijn genegenheid wordt groter telkens als ik Uw bittere dood overweeg.
60. Nu moet ik niet alleen zuchten en schreien, maar mij de haren uitrukken, „Inde vponde van u zyd’ myn vvoonplaets be-reyden” en daar sterven.
61. Zo ik niet met U sterf, leef ik in druk en ik roep altijd „Haest u, haest u”, ook al zou de wereld er mij om misprijzen.
62. Mijn ziel roept: Christe, zend hier beulen om ook mij te kruisigen, want zulke dood is mij lief, zo mag ik U, stervend, „grypen en aenraecken”.
63. Een ander middel van verlossing is er niet voor mij, zo Gij mij niet „geneest van myn svvaer gedachten”.
64. Gij zijt een goede (heel)meester, die niet kwetst, maar het hart zuivert van zonden; immers, wie Gij door liefde met U hebt verbonden, heelt Gij voortdurend „Met u goede saluinghe”.
65. Wat moet de wereld toch verblind zijn die, hoezeer ook overal door de „vyandt” gekwetst, deze „goede medecyn” versmaadt die zijn doorstoken zijde en „gespannen pesen” toont.
66. Waarom, mens, gedenkt ge niet altijd „Christi saligh lyden”? Daardoor overwint ge alle listen van de duivel, daardoor verblijdt u Christus.
67. Met Zijn lichaam spijst Hij u, die Hij eerst met Zijn bloed heeft gezuiverd; Hij toont u Zijn hart, om u Zijn genaden, liefde en weldaden te schenken.
68. „Aldersoetste badt”, onvergetelijke spijze, die de hemel opent voor „die u vvaerdigh eten”, al versmaden U de „herten grof”.
69. Die grove herten overdenken niet waarom Christus Zijn hart toont „met den hoofd’ genegen”, zij begrijpen in hun hoogmoed niet dat deze „neygingh’ ” wederliefde vraagt.
70. Als „een Godt-vruchtigh hert” deze „neyginge” ziet, wordt het ernaar toegetrokken zoals de havik valt op het „roodt vleesch, dat men hem sal toogen”.
71. „De goede siel” roept dan dat ze mede wil gekruisigd worden.
72. Al staat mij geen nieuwe kruisiging te wachten, ik wil er me toch op voorbereiden: zuchten en schreien zal mijn leven zijn tot ik sterf.
73. Dan ontbrandt de ziel nog meer, het lichaam bezwijkt en het hart kan nog nauwelijks spreken, want het dreigt te breken.
74. De stem is gebroken, alleen de tong beweegt nog, maar met tranen beklagt de ziel de Heer.

75. De zieke ziel kan immers in niets nog bevrediging vinden tenzij in het schreien, want haar ogen kan ze niet „vande vvonden Christi roodt” afwenden.
76. Zij is zo ontroerd, alsof de Heer stervend tegenwoordig was en zij het gezicht niet van het kruis kon wenden, „Want daer d'oogh' is, meestendeel is'thert euen seere”.
77. Klagen en wenen zijn voor „dees nieuuvv Martelaersch” haar voedsel en vreugde.
78. Al het aardse versmaadt zij, en „ontrent den dryen”³⁸ komt de dood, wanneer de liefde de ziel verlost van het lichaam.
79. Dan herdenkt zij Christus' dood en sterft met Hem.
80. Getroffen door de liefde sterft zij „onverdrotten”, want de hemel staat voor haar open.
81. Niet *Requiem*, maar *Gaudeamus* moeten wij voor haar bidden, want om een martelares moet vreugde heersen, anders doet men haar te kort.
82. Welaan dan, „soete siel”, „Saligh, die tot sulcke doodt saligh syt geboren” !
83. Zalig zijt gij, nu gij rust in de armen van uw Bruidegom.
84. Nu is alle leed voorbij, nu voldoet u uw Redder „Met syn zoet' omhelsinge”.
85. Waarom zoudt gij zuchten of bevreesd zijn ? Hij is het opperste genucht en wat gij hebt ontvalt u nooit.
86. Nu eindig ik mijn gedicht, want indien ik de hemelse vreugden wilde beschrijven, zou het mijn krachten te boven gaan en „Logenachtigh my daer toe de quae tongen hieten”.
87. „Broeder vvtvercoren”, volg „dees nieuuvv' Martelaersch' ” na en bid Christus dat gij het martelarenlied moogt zingen.
88. „Laet ons (beste Suster myn) singen dese sangen”, opdat verdriet ons hart niet zou overheesteren, want een ziel die blij verlangt, wordt door Jesus en Maria verwelkomd.
89. Moge uw hart nu zo zingen, wenen en klagen, roepen om Christus, opdat het na dit leven bij Hem zijn vreugde mag vinden.
90. Dan is alle leed en gewezen ten einde, wanneer gij bij de engelen zult zijn, want dan smaakt ge de eeuwige vreugde van „een vvtgelesen / Christi Bruydt”.

Een beknopt overzicht van de bouw van het gedicht kan aldus geschetst worden :

38. Latijnse tekst : ad Nonam.

- strofe 1 - 4 : Inleiding : de nachtegaal wordt uitverkoren als bode van de dichter aan zijn beste vriend.
- 5 : Overgang : Een verzoek gericht tot de vriend, om op de zang van de nachtegaal te letten.
- 6-10 : Verhaal van de zang van de nachtegaal.
- 11 : Overgang : die zang heeft een symbolische betekenis ;
- 12-13 : verklaring van de zang in het algemeen ;
- 14-16 : verklaring van de uren van de dag.
- 17 : Overgang : de ziel handelt als de nachtegaal ;
- 18-24 : 's morgens : overweging van de schepping van de mens ; dankbaarheid om Gods gaven en verlangen om wederliefde te schenken ;
- 25-34 : om zes uur : overweging van Christus' kindsheid ; de ziel wil, uit wederliefde, sterven aan de wereld ;
- 35-47 : om negen uur : overweging van Christus' openbaar leven ; dankbaarheid om de milde leer, die de ziel wil volgen ;
- 48-77 : 's middags : overweging van Christus' passie : de ziel wil met Christus sterven ;
- 78-85 : om drie uur : overweging van Christus' dood ; ook de ziel sterft en wordt opgenomen in de armen van haar eeuwige Bruidegom.
- 86-90 : Slotbeschouwing : laten wij ook zo handelen, dan zullen ook wij eeuwig met Christus verenigd leven ³⁹.

Na een korte inleiding, waarin de dichter de nachtegaal toespreekt (1-4), wordt de nachtegaal zang beschreven en de symbolische betekenis ervan gegeven (5-16); dan wordt die symbolische betekenis toegepast op de verschillende uren van de dag, overwogen door de ziel (17-85). De dichter besluit dan met een aansporing om deze ziel, die is als de nachtegaal, na te volgen (86-90).

Deze wel zeer doorzichtige en organische opbouw is uiteraard geen verdienste van de vertaler, wel van de dichter van de originele *Philomena*, Johannes Pecham. In de opbouw is er nochtans één belangrijk onderscheid tussen beiden : in het Latijnse gedicht was de overweging verbonden met de uren van het kerkelijk gebed, terwijl Heemssen de gewone dagindeling volgde ⁴⁰ ; daarin was

39. Cf. de indeling gegeven door P. Maximilianus in *Neophilologus*, 38 (1954), p. 209, in *Franciscana*, 37 (1954), p. 121 en nog eens in *Miscellanea Melchior de Pobladora*, p. 198-199, waar geen rekening wordt gehouden met de „overgangstrofen”.

40. Zie de voetnoten 26-38. Cf. ook de artikelen van P. Maximilianus, inzonderheid in *Franciscana*, 37 (1954), p. 121, die daarbij aanstipt : „Daarmee heeft hij het verband met de zogenaamde Getijden van het koor- of beviergebed losgelaten, maar daarmee is ook de meditatie van het beviergebed losgemaakt.”

hem reeds een Middelnederlandse bewerker van het gedicht voorgaan⁴¹, maar het is weinig waarschijnlijk dat Heemssen dat voorbeeld heeft gekend⁴². Heeft hij misschien hiervoor een Italiaanse of Franse vertaling gevolgd, of een andere bron? De vraag is niet overbodig, want Heemssen was een weinig oorspronkelijk dichter. Een bepaalde bron voor deze bijzondere wijziging kunnen we evenwel niet aangeven en het is inderdaad mogelijk dat Heemssen hier eigenmachtig heeft veranderd en dit „om de tekst voor zijn lezers te vereenvoudigen”, zoals P. Maximilianus als algemene tendenz in deze vertaling meende te kunnen vaststellen⁴³.

Verder stelde P. Maximilianus nog vast :

- dat Heemssen de vorm van het gedicht had bewaard ;
- dat Heemssen noch de Latijnse editie van 1599 noch die van 1609 als grondslag voor zijn vertaling had genomen, maar dat hij toch een vrij gave tekst, zonder toevoegingen en met slechts luttele afwijkingen van de critische editie van 1898 gebruikt had ;
- dat Heemssen de tekst over het algemeen trouw weergaf ;
- dat „de vaak moeilijke tekst en rijmnood hem wel eens hebben gedwongen tot een vrije vertaling”, tot toevoegingen of weglatingen ;
- dat Heemssen de roep van de nachtegaal, *oci*, in tegenstelling met de vooral bij Franse dichters gebruikelijke opvatting, niet opvatte als een imperatief van *occir*, doden, maar als een afkorting van het Latijnse *ociter*, d.i. vlug ;
- dat Heemssen, „als voortzetter van de traditie der Pléjade in de Zuidelijke Nederlanden (...) zijn hart (heeft) opgehaald aan de van de Rederijkers-poëzie sterk afwijkende kunstige strofenform (en) zijn klankgevoeligheid (heeft) gevierd in de vele assonanties, allitteraties en welluidende rijmen het hele gedicht door” ;
- dat Heemssen wel eens een zeldzame keer worstelde met het accent van de woorden, maar dat het ritme zich doorgaans „zuiver en gevoelig over maat en strofenbouw” beweegt ;
- dat in verband met de bruidsmystiek, de *Philomena* gekenmerkt wordt door „een snoer van bewonderende en liefkozende namen voor de Geliefde, die in het Latijn meestal warmer en inniger van klank zijn dan in de vertaling”.

De slotconclusie luidde : dat Heemssen „in de Nederlanden de

41. Cf. P. Maximilianus, in : *Franciscana*, 39 (1956), p. 174-175.

42. In de door P. Maximilianus, *ibid.*, p. 178-181 gepubliceerde tekst wijst niets daarop ; bovendien heeft de Middelnederlandse schrijver ook andere elementen in zijn bewerking ingelast.

43. In *Franciscaans Leven*, 37 (1954), p. 153.

eerste en niet onverdienstelijke vertaling" van het voortreffelijke Latijnse gedicht geleverd heeft⁴⁴.

De volgende beschouwingen zullen de bevindingen van P. Maximilianus meestal bevestigen. De vertaling verdient echter een uitvoeriger behandeling, niet alleen in het geheel van een onderzoek van Heemssens werk, maar ook om haar poëtische waarde als zodanig en om enkele aspecten die niet of tenminste te weinig aan bod waren gekomen.

* * *

In zijn *Voor-reden* had Heemssen wellicht niet zonder enige fierheid meegedeeld dat hij de dichtmaat van het Latijnse gedicht bewaard had in zijn vertaling: vierregelige strofen met slechts één rijm en verzen van vier trocheeën met nog één heffing, waarna de cesuur en gevolgd door nog drie trocheeën (1-1-1-1 / 1-1-1-1).

Met dit middeleeuwse zgn. Goliarden-metrum paste het gedicht toch nog enigszins in de nieuwe renaissance-wereld: het vers telde dertien lettergrepen zoals de slepende alexandrijn, maar nu trocheïsch en met zo mogelijk een cesuur na de vierde versvoet, die trouwens slechts bestond uit de heffing. Het voornemen van Heemssen, de originele maat te behouden, paste eveneens in de renaissance-opvattingen: herhaaldelijk poogde men ook de versmaat van het origineel na te volgen; alleen waren het dan authentieke antieke metra⁴⁵, en die antieke rijmloze verzen weken juist inzake rijm totaal af van deze middeleeuws-Latijnse strofenvorm met slechts één rijm. En ook dat volgde Heemssen na, waardoor hij zich het vertaalwerk dubbel moeilijk maakte. Of de „herschep- per" zich ervan bewust is geweest dat dit middeleeuws-Latijnse gedicht vormelijk toch nogal sterk afweek van een echt-klassiek stuk, is zeer waarschijnlijk. Alleszins wist hij dat het een middeleeuws werk was, daar hij Bonaventura beschouwde als de dichter en zeker was hij ook vertrouwd met de echt-klassieke auteurs. Bij de keuze van werk én versvorm zal de vrome bedoeling van de vertaler wel de doorslag hebben gegeven.

In verband met de versvorm verdient een opmerking van P.

44. Samenvatting van vermeld artikel, p. 152-156.

45. Cf. hiervoor Fr. Kossmann. — *Nederlandsch Versrythme. De Versbouwtheorieën in Nederland en de rythmische grondslag van het Nederlandsche vers.* 's-Gravenhage, 1922, o.a. p. 53, voorbeelden van C. Huygens en C. G. Plemp, en p. 18-19, waar „eenige voorbeelden van 'metrische verzen'" in *De Casteleyns Const van Rbetoriken* vermeld worden. — J. Geurts. — *Bijdrage tot de Geschiedenis van het Rijm in de Nederlandsche Poëzie.* 2 vol., Gent, 1904-1906, wijdt in dl. 2, p. 45-49 wel enkele beschouwingen aan het „rijmloze vers" in de zeventiende eeuw; maar deze beschouwingen helpen ons niet verder voor de oplossing van het hier behandelde probleem: niet het echt-klassieke vers is in ons geval het voorbeeld, maar het rijmende middeleeuws-Latijnse vers.

Maximilianus nog de aandacht : zijn voorbeeld trouw volgend, heeft Heemssen ook vierregelige strofen geschreven ; daarbij laat Maximilianus opmerken : „Eigenlijk zijn het achtregelige strofen beurtelings van vier- en drievoetige trocheeën met gebroken rijm ; aldus :

Nachtegael, die met u brengt
 's somers soete dagen,
 En die boodschapt dat verschey'n
 's vvinters coude vlagen,
 Als men uvven blyden sanck
 hoort met groot behagen,
 Aldervvyste vogelken,
 vvilt u tot my dragen" ⁴⁶.

Dergelijke strofe-schikking doet inderdaad al heel wat meer Nederlands en misschien zelfs meer renaissancistisch aan dan de wel „logge" vorm waarin de vertaling is gedrukt, hoezeer deze ook kan voorkomen als een alexandrijn ; bovendien helpt ze de lezer bij de lectuur van het gedicht, doordat de beklemtoning van de eerste lettergreep in het tweede halfvers onmiddellijk duidelijk wordt. Maar ook hierin dus bleef Heemssen zijn voorbeeld op de voet volgen.

Inzake metriek heeft P. Maximilianus een paar voorbeelden gegeven waar de dichter nog worstelde „om het accent der woorden aan te passen aan de maat van het gedicht, nl. 2, 4 ; 77, 4 ; 79, 1 en 87, 3 ⁴⁷. Dit moge hier even uitvoeriger toegelicht worden.

De vier aangehaalde voorbeelden zijn :

Van vvie de toespraecke soet my nu is benomen (2, 4),
 Van haer Martelaerschap droef toonen soete vruchten (77, 4),
 Want, als sy denckt dat den Heer doen, met stem verheuen (79, 1),
 En, als gy sulcke syt, bidt dan Christum hooghgeboren (87, 3).

Een paar andere gevallen zijn nog :

Voordts all' de vveldaden mildt, die van Godt verheuen (13, 3),
 De derd' uer' is, als hy sterft, als den loop van stryde (16, 1),
 Den vyandt vervvan, ende brack des doodts poorten crachtigh (17, 4) ⁴⁸,
 Syn stem, door der liefden brandt gansch end'al ontsteken (37, 1).

Op het eerste gezicht en losgerukt uit het geheel, zijn het inderdaad minder gave versregels, in de veronderstelling althans dat de dichter altijd en in elk vers hetzelfde metrum heeft willen

46. In *Franciscaans Leven*, 37 (1954), p. 153.

47. *Ibid.*, p. 154.

48. In dit vs. moet klaarblijkelijk *en* i.p.v. *ende* gelezen worden, zoniet telt het een lettergreep te veel.

gebruiken, wat niet onwaarschijnlijk is. Maar, dan is het dichterlijk taalgevoel wel eens machtiger geweest dan de zelf-gekozen metrumdwang. Vooreerst zij opgemerkt, dat het in 5 van de 8 aangehaalde gevallen gaat om het laatste of voorlaatste vers van een strofe; de rijm dwang sprak hierbij ook een woordje mee en bovendien stoort die afwijking niet altijd bij de lectuur, zoals b.v. in strofe 77 :

Clagen, kermen ouerhoop, schreyden ende suchten,
Syn het voedsel, en dranck, vverste genuchten,
Die dees nieuve Martelaersch', sonder iet te duchten,
Van haer Martelaerschap droef toonen soete vruchten.

Minder gelukkige strofen zijn er wel bij, zoals bv. 17 :

Desen dach de siele vvys synd' altydt gedachtigh,
Sterft de vvereldt, en van 't vleesch is niet meer deelachtigh,
Climmend' op den boom des Cruys, vvaer aen den Leeuv machtigh,
Den vijandt vervvan en (de) brack des doodts poorten crachtigh⁴⁸.

In deze laatste strofe hinderen echter het rijm en het plaatsen van het adjectief na het substantief, niet zozeer het hortende ritme en de vervroegde cesuren in vss. 2 en 4; zowel ritme als cesuur passen eerder bij de vertolkte idee.

De inzet van de zestiende strofe, hoezeer ook metrisch onregelmatig, past uitstekend bij de pijnlijke aarzeling die de strofe moet weergeven :

De derd' uer' is, als hy sterft, als den loop van stryde
Nu geheelyck is volbrocht, en als t'alle syde
Zabulus vervvonnen is, die ons goedt benyde :
En, als Christus lach in't graf, is den auonds tyde.

Nog treffender en haast noodzakelijk is de doorbreking van het metrum in b.v. :

Maer als nu des middaeghs Son is in 'theetste vieren,
Dan scheurt het syn binnenste, door te seer te tieren (str. 9).

Trouwens, die strenge metrische gebondenheid was eerder kunstmatig: de golving van het vers deint gewoonlijk over vier of vijf toppen, met enkele niet- of zwakker-geaccentueerde lettergrepen ertussen, zodat het meestal vlot-leesbare, vloeiende verzen zijn. Een vast moment van vertraging in de meeste verzen zijn de twee op elkaar volgende, zich a.h.w. tegen elkaar afzettende toppen tussen de twee halfverzen, waar het ritme dan even vertraagt om nadien verder te vloeien.

Afwisseling in deze hoe dan ook toch nog strakke beweging brengen de cesuren en de enjambementen. Van beide heeft de

vertaler een kundig en kunstig gebruik weten te maken. Hierin sloot hij dan zeer vaak nauw aan bij het Latijnse voorbeeld, zodat hij daarmee het bewijs leverde niet alleen van zijn dichterlijk aanvoelingsvermogen, maar niet minder van zijn dichterlijke zeggings- of herscheppingskracht.

Strofe 16 b.v., zopas geciteerd, luidt in het Latijn :

Nonam dic, cum moritur, quando consummatus
 Cursus est certaminis, quando superatus
 Est omnino zabulus et hinc conturbatus.
 Vespera, cum Christus est sepulturae datus ⁴⁹.

Strofe 18 luidt bij Heemssen :

Heffend' haer verstandt om hoogh, hert, gemoedt, en sinnen
 Om van 's morgens haeren sanck vlytigh te beginnen,
 Looft sy Godt, en maect hem groot, dat vvt louter minnen
 Sy van hem geschapen is, om syn Ryck te vvinnen.

In het Latijn :

Statim cordis organa sursum elevando,
 Suum a diluculo cantum inchoando,
 Laudat et glorificat Deum, replicando,
 Sibi quam mirificus fuit hanc creando ⁵⁰.

Strofe 36 luidt in het Latijn :

Tunc cum fletu recitat illius labores,
 Famem, sitim, frigora, aestus et sudores,
 Que dignanter pertulit propter peccatores,
 Dum illorum voluit innovare mores ⁵¹ ;

Heemssen behield de hamerende opsomming en verzwaarde nog de duur van het opgeroepen lijden door enjambementen ; naar het einde toe wordt de vertaling intussen wel erg vrij :

49. In de prozavertaling van B. Cornelis Thielmans „Bichtvader der Annuntiaten binnen Antwerpen”, verschenen te Antwerpen in 1624 – en die in het vervolg regelmatig in noot zal geciteerd worden, mede ter vergelijking, luidt deze strofe : „Die neghenste ure is als hy stierf, ende voleynde den loop van sijnen strijt, wanneer den vyant gheheelijck is verwonnen, ende verdreven, ende avont is als hy begraven wirde.” (p. 136, verkeerdelijk voor 134).

50. Thielmans vertaalde : „Terstont het herte opheffende haren sanck, beghin-nende vanden dagheraet, looft ende danckt haren Godt, over-legghende hoe milt ende liberael dat hy is geweest alst worde geschaepen.” (p. 135).

51. Gewoonlijk citeer ik de standaard-editie, Quarracchi, 1898, p. 669-674. Wanneer evenwel Heemssen klaarblijkelijk een andere versie heeft gevolgd, verkies ik de in het notenapparaat aangegeven variant ; hier heeft de standaard-editie in vs. 1 : *replicat*, terwijl de *editio Vaticana* van 1596 hier *recitat* schrijft, zoals in de vertaling van Heemssen (en van Thielmans).

Dan verhaelt sy met geschrey synen ouer-svvaeren
 Arbeydt, honger, dorst, hitt', coud', die hy sonder spaeren
 Soo gevwillighlyck verdroegh voor all' d'arm sondaeren,
 Als hy haere duisterheydt gerne sou' verclaeren ⁵².

Wel vormt elke strofe, zoals in het Latijn, een geheel op zichzelf, wel is elke strofe nieuwe stof tot meditatie, maar intussen gaat het verhaal en ook de meditatie steeds verder, en volgt de ene strofe niet alleen op maar ook uit de voorgaande; daarom kunnen de volgende voorbeelden misschien een nog duidelijker idee geven van de verre van onverdienstelijke aanwending van cesuren en enjambementen. De strofen 79-81 luiden in het Latijn:

Nam cum *consummatum est* recolit clamasse
 Hora nona Dominum et sic exspirasse,
 Quasi simul moriens clamat, penetrasse
 Vocem istam suum cor atque lacerasse.

Ferre quidem impotens iaculum tam forte,
 Moritur, ut dictum est, sed felici morte,
 Nam panduntur protinus ei caeli portae,
 Dignam, ut intelligat, se Sanctorum sorte.

Requiem pro anima tali non cantamus,
 Immo est introitus Missae *Gaudeamus*,
 Quia si pro Marytre Deum exoramus,
 Ut Decretum loquitur, Sancto derogamus ⁵³.

Dit werd in de vertaling van Heemssen:

Want, als sy denckt dat den Heer doen, met stem verheuen
 Roepende, 't Is al volbrocht, heeft den Geest gegeuen,
 Glyck als mede steruende, roept sy, dat doordreuen
 Heeft die stercke stem haer hert, en soo eyndt sy 'tleuen.

Met alsucken stercken schicht vvesende doorschoten,
 Sterft sy dan (soo't is geseydt) een doodt onverdroten,
 VWant des Hemels poorten haer vvorden stracks ontsloten,
 Om 't ontfangen vvaerdiglyck een van 's Hemels loten.

Requiem voor sulcke siel sullen vvy niet lesen,
 Maer der Missen intrè sal *Gaudeamus* wesen;
 Want, soo om een Martelaersch' vvordt geen vreught bevvesen,
 Wordt sy in haer eer' vercort, niet genoegh gepresen ⁵⁴.

52. Thielmans, p. 137: „Dan verhaelt sy met schreyenden ooghen sijn pijn, dorst, honger, coude, hitte ende sweet, welck hy ootmoedelijck voor de sondaers heeft geleden, als hy haer manieren heeft willen vernieuwen”.

53. Met dit *Decretum* uit het laatste vers doelde J. Pecham waarschijnlijk op een gebeurtenis n.a.v. de begrafenis van de H. Clara; cf. Maximilianus in *Neophilologus*, 38 (1954), p. 296-297.

54. Thielmans vertaalde: „Want als sy over-denckt dat die Heere gheroepen

Terecht dus meende P. Maximilianus : „doorgaans beweegt het ritme zich zuiver en gevoelig over maat en strofenbouw”⁵⁵.

De weergave van de tekst zelf heette P. Maximilianus „over het algemeen trouw”, zij het dan ook dat er afwijkingen voorkomen : vrije vertalingen, toevoegingen en weglatingen.

Uit de voorafgaande voorbeelden kan blijken, hoe getrouw Heemssen het origineel volgde, ook in de beweging van het vers, al moest het vertalen hem natuurlijk vaak tot een relatief-vrije weergave brengen. Daarover wordt verder nog gehandeld.

Een vraag die echter onmiddellijk prijst is : welke uitgave heeft Heemssen gebruikt ?

Hierover schreef P. Maximilianus : „Toen Heemssen zijn vertaling maakte, waren kort te voren twee uitgaven van het gedicht verschenen, n.l. in de Vaticaanse editie van de werken van S. Bonaventura, deel 7, in 1596, en in de editie van Mainz, deel 7, in 1609, gedrukt naar de Vaticaanse uitgave. Deze uitgaven zullen hebben bijgedragen tot grotere bekendheid van het gedicht, maar aan de vertaling van Heemssen ligt toch niet de tekst dezer uitgaven ten grondslag. Blijkens zijn vertaling wijkt hij meermalen daarvan af, omdat hij een andere lezing voor zich had. Zo heeft in 12, 1 de Vat. editie „intelligo”, een variant echter „intelligas”, evenals Heemssen, die vertaalde : „weet dan” ; zo had zijn tekst in 22, 4 „possim”, en niet als de Vaticaanse „possum”, blijkens *hebbe* ; de Vat. editie heeft in 26, 3 „puerum”, een variant „Parvulum”, en Heemssen „een cleyn kindt”. Niettemin bezigde hij een vrij gave tekst, waaraan geen strofen waren toegevoegd, en die slechts hier en daar door een ander woordgebruik van de critische afweek, zoals die door de uitgevers van Quaracchi in 1898 werd bezorgd”⁵⁶.

Het eerste voorbeeld, door Maximilianus opgegeven, is juist ; het derde is echter minder overtuigend : de twee woorden *parvulum* en *puerum* staan zo dicht bij elkaar⁵⁷ en bovendien wijst de variant van de volgende versregel wél naar de editio Vaticana :

heeft : 'T is vervult ; ten neghen uren soo is ghestorven, Als mede-stervende, roept sy dat die stemme haer herte gheraecht heeft ende ghescheurt.

„Maer onmachtigh om te draghen sulcken stercken pijn, sterft sy, ghelijckt gheseydt is ; maer met een salighe doot, want terstont worden haer gheopent de poorten des Hemels om dat sy soude verstaen dat sy weerdich was het deel der Heylighen.

„Voor sulcker sielen en singhen wy gheen Requiem, maar den Introitus der Misse is Gaudeamus, want dat wy Godt voor eenen Martelaer willen bidden, wy doen den Heylighen te cort soo de leeringhe hout” (p. 143-144).

55. In *Franciscaans Leven*, 37 (1954), p. 155.

56. *Ibid.*, p. 153. Hier wordt de Vaticaanse editie gedateerd 1599 ; in zijn overige publicaties echter geeft Maximilianus 1596 op.

57. Str. 29 b.v. heeft :

O praedulcis *parvule*, *puer* sine pari,
vertaald als : Aldersoetste *kindeken*, *kindeken* almachtigh.

En ons te genesen tracht van ons' ouuv gebreken
lijkt eerder de vertaling van *Vaticana* :

Et curare veterem velle se languorem

dan van de tekst, die in de critische editie gegeven wordt :

Ut curaret veterem suorum languorem.

Ook het tweede voorbeeld is minder goed ; immers hier luiden de teksten :

Sed pro tanta gratia quid recompensare
Possim, prorsus nescio, nisi te amare. (Vat. : Possum)

Maar vyat ick voor all' dees deught u sal vvedergeuen
Weet ick niet, dan dat ick u lief hebb' al myn leuen.

Er zijn enerzijds tal van varianten die erop wijzen, dat Heemssen een tekst heeft gebruikt die zeer dicht bij de editio *Vaticana* stond, maar toch niet helemaal dezelfde was⁵⁸ ; enkele voorbeelden uit de vele mogen dit staven.

Mét de *editio Vaticana* (en dus ook die van Mainz) stemmen overeen⁵⁹ :

1, 4 Critische editie : Ave, *prudentissima*, in plaats van :
Vaticaanse editie : Avis *praedulcissima*
Heemssen : *Aldervvyste* vogelken
Thielmans : *alderwijsten* voghel⁶⁰

9, 1 Critische editie : *Et cum in meridie* ...
Vaticaanse editie : *Sed* ...
Heemssen : *Maer* als nu des middaeghs Son ...
Thielmans : *Maer* als op den middach

14 Critische editie :
Mane vel diluculum hominis est status,
In quo mirabiliter *Adam* est creatus.
Hora prima, quando est *Christus* incarnatus,
Vaticaanse editie :
i.p.v. *Adam* en *Christus* : *homo* en *Deus*
Heemssen :

Nu soo sal den morghenstondt 'smenschen staet dan vvesen,
Waer in *hy* geschapen is van Godts handt gepresen :
D'ander uer', vvanneer *Godt* is inden vleesch' geresen ;

58. Dit geldt trouwens evenzeer voor de vertaling van B. Cornelis Thielmans, alhoewel deze ook niet dezelfde Latijnse editie gebruikte als Heemssen.

59. Varianten met synoniemen blijven hier buiten beschouwing.

60. Heemssens (en Thielmans') uitgave hadden hier wellicht *Avis prudentissima*, niet vermeld in het variantenapparaat van de editie Quaracchi.

Thielmans :

Den dagheraet is den staet des mensche, in den welcken *by* wonderlijck is gheschapen. D'eerste ure is, als *Christus* is mensch gheworden ⁶¹.

32, 4 Critische editie :

(... *sineret ... osculari*)

Pedes sui parvuli ...

Vaticaanse editie :

Suum dulcem parvulum ...

Heemssen :

(... hadd' cussen laten)

Haer cleyn soete kindeken ...

Thielmans :

... haer soete kindeken had laeten cussen ...

44, 1-2 Critische editie :

Et quid multa referam ? Quotquot sunt secuti

Tuum magisterium, ...

Vaticaanse editie :

Et quid multa dicerem, quot sunt consecuti

Eius magisterium ...

Heemssen :

En vvat sal ick seggen meer, hoe veel *syne* paden,

En geboden syn gevolgt,

Thielmans :

Ende wat sal ick veel segghen ? Soo veele als *hem* vercregen hebben voor meester, ...

43, 1 Critische editie :

Hoc in adulterio novit deprehensa,

Vaticaanse editie :

Haec ...

Heemssen :

Die vrovv', die in ouerspel schandigh vverdt bevonden,

Thielmans :

Dit bekende de vrouwe ghevonden in overspel ⁶¹.

50, 1 Critische editie :

Tunc exclamat millies ...

Vaticaanse editie :

Tunc exclamat pia mens ...

Heemssen :

Dan roept het *Godtvruchtigh hert ...*

Thielmans :

Dan roept de *godtvruchtighe siele ...*

61. Hieraan kan men zien dat Thielmans toch een andere editie gebruikte dan Heemssen ; dat hij overigens ook rechtstreeks uit het Latijn vertaalde. kan men bij elke strofe vaststellen.

- 60, 2 Critische editie :
 Immo, iuxta verbum Job, *carnes lacerare*
 Vaticaanse editie :
 .....*crines* .....
 Heemssen :
 Maer *myn bayr* verscheurende .....
 Thielmans :
 naer het woort van Job *mijn bayren* uyt trekken

Bewijzen de voorgaande voorbeelden, dat Heemssen (en Thielmans) een tekst hebben gebruikt, die nauw aansloot bij de editio Vaticana, andere voorbeelden bewijzen nochtans dat ze toch deze Vaticaanse editie niet hebben gebruikt :

- 21, 1 Critische editie en Vaticaanse editie :
 Nam tu, summa *caritas*, tibi cohaerere
 Een variante luidt hier : summa *bonitas*.
 Heemssen :
 Want gy, alderhoogste *Goedt*, ...
 Thielmans :
 Want ghy o alder-opperste *liefde* ... ⁶¹
- 20, 4 Critische editie en Vaticaanse editie :
 Nisi iussum Domini *fuissem* transgressa.
 Variante : *fuisset*...
 Heemssen :
 Waer't dat Godt den Heers gebodt niet *vvaer* ouertreden.
 Thielmans :
 waer dat sy 't gebodt des Heeren niet en *hadde* overtreden.
- 33, 4 Critische editie en Vaticaanse editie :
Pauperisque parvuli pannulos lavassem !
 Variante : *ac eius infantuli* .....
 Heemssen :
 Wasschend *haers kindts* doeckskens vvit, ...
 Thielmans :
 ende uyt ghewasschen de doeckkens des *arme kindekens* ⁶¹.
- 87, 2 Critische editie :
Istam novam martyrem ...
 Vaticaanse editie :
Istum novum martyrem ...
 Heemssen :
 ... *dees nieuuv' Martelaersch'* ...
 Thielmans :
 ... *desen nieuwen Martelaer* ... ⁶¹.

Het besluit hieruit is intussen hetzelfde als dat waartoe P. Maximilianus gekomen was : Heemssen (en Thielmans) gebruikte een andere uitgave dan de Vaticaanse (of die van Mainz), maar

toch een editie die zeer dicht erbij aansloot en alleszins een gave tekst bood.

P. Maximilianus besloot verder „dat Heemssen zijn tekst over het algemeen trouw weergaf”⁶². Dit is inderdaad zo, maar als vertaler moest Heemssen wel een zekere vrijheid nemen.

Een vergelijking van de eerste 5 strofen biedt voorbeelden van de diverse wijzen waarop de vertaler de tekst weergaf.

Philomena, praevia temporis amoeni,
Quae recessum nuntias imbris atque coeni,
Dum demulces animos tuo cantu leni,
Avis *prudentissima*, ad me, quaeso veni.

Veni, veni, mittam te, quo non possum ire,
Ut amicum valeas cantu delinire,
Tollens eius *tristia voce* dulcis lyrae,
Quem, heu ! modo *nescio* verbis convenire.

Ergo, pia, suppleas meum imperfectum,
Salutando dulciter unicum dilectum
Eique denunties, qualiter affectum
Sit cor meum iugiter eius ad aspectum.

Quodsi quaerat aliquis, quare te elegi,
Meum esse nuntium ; sciat, quia legi
De te quaedam propria, quae divinae legi
Coaptata mystice placent summo Regi.

Igitur, carissime, audi nunc attente,
Nam si cantus volucris huius serves mente
Et secutus fueris, Spiritu docente,
Te caelestem musicum faciet repente⁶³.

Heemssens tekst luidt :

Nachtegael, die met u brengh't 's somers soete dagen,
En die boodschapt dat verschey'n 's vinters coude vlagen,
Als men uvven blyden sanck hoort met groot behagen,
Aldervvyste vogelken, vvilt u tot my dragen.

Comt, ick sal u seynden eens, daer ick niet can comen,
Om van mynen besten vrindt 't herte vvat te loemen⁶⁴,
En, syn droefheydt stillende, vveder te vervromen,
Van vvie de toesprake soet my nu is benomen.

62. In *Franciscaans Leven*, 37 (1954), p. 153.

63. De recursiveerde woorden komen uit de varianten van de editio Vaticana.

64. P. Maximilianus geeft in de tekstverklaring, *Franciscaans Leven*, 37 (1954), p. 17 : „*loemen* (lees : *lomen*) : verkwikken (niet in Mnl W en WNT)”. Ongetwijfeld staan we hier voor het Brabantse woord *lamen* in de betekenis van „ontzien, omzichtig behandelen, sparen”, in beide Wdb. vermeld.

't Gen' dan, dat ick niet en can, vvilt u ondervvinden,
 Groetende seer soetelyck mynen best-beminden,
 En, hoe dat my 't herte brandt (vvilt hem dat ontbinden)
 Dach en nacht, door grooten lust van hem eens te vinden.

Vraeght u iemandt oock, vvaerom ick u, om te vvesen
 Mynen bod', vercoren hebb' ? Om dat ick gelesen
 Hebb' van u veel eygends, die seer syn gepresen,
 En met Godts vvet eens te syn vvorden clær bevvesen.

Wilt dan (mynen besten vvrindt) naerstigh hier op achten,
 Want blyft desen vogels sanck u in uvv' gedachten,
 Sult gy vvorden haestelyck, door naer hem te trachten,
 Eenen grooten Musicant onder 's Hemels machten ⁶⁵.

Deze aanhef getuigt alleszins van een meer dan gewone vorm-beheersing, van een meer dan gewoon vertalerstalent; wanneer men de prozavertaling van Thielemans daarnaast legt, zinkt deze toch inderdaad in het niet... En de ritmische vaart van Heemssens aanhef is levendig, soepel en vlot.

Intussen zijn er wel enkele verzen die kunnen „betutteld” worden.

Wanneer we de geciteerde strofen nader beschouwen, worden we vooreerst getroffen door een toch minder praegnant-directe zeggingswijze: in de eerste strofe bleven weliswaar de beide aansprekingen behouden, maar in de tweede strofe verdwenen ze grotelijks: *Comt* in plaats van het herhaalde *Veni, veni* en het treffend-exclamatieve *heu!* van de laatste versregel ging verloren in de beslist minder-gelukkige slotregel van de Nederlandse vertaling. Ook in de derde strofe verdween de aanspreking, maar hier moeten we er rekening mee houden dat Heemssens Latijns voorbeeld i.p.v. *pia* zal gelezen hebben *precor* ⁶⁶.

65. De vertaling van Thielemans luidt: „Voorboede des ghenuchelijcken tijts, die vercondicht den overganck des reghens ende des slijcks, Als ghy vermaeckt 'therte des menschen met uw en soeten sanck, o alderwijsten voghel comt bidde ick u tot my.

„Comt, comt, ick sal u seynden daer ick niet en can ghegaan, op dat ghy den vrient moeght met u singen vermaecken, verdrijven sijn verdriet des herten door den sanck der soete lire, den welcken ick nu niet eylacen en can met woorden spreken.

„Daerom goedertieren nachtegael vervult mijn onvolmaecktheydt, groetende soetelijck mijnen eenighen beminden, Bootschaft hem hoe dat mijn herte altijts gheaffectioneert is tot sijn ghesichte.

„Ende oft u iemandt vraeghden, waerom dat ick u vercoren hebbe voor mijnen bode, die sal weten dat ick van u sommighe proprieteyten ghelesen hebbe, welcke gheestelijck den goddelijcken wet toeghevoeght behaghen den oppersten Coninck.

„Daerom mijn alderliefste hoort nu neerstelijck toe, want ist dat ghy den sanck van desen voghel bewaert, sijn navolghinghe door leeringhe des gheests, sal u maecken terstont een Hemels sanger” (p. 132-133).

66. Vermeld in het variantenapparaat van de critische editie, maar ze komt niet voor in de editio Vaticana.

In de vijfde strofe werd het intense *carissime* vertaald door het toch slappe *Mynen besten vrindt*.

Het tweede dat hierbij opvalt is : dat juist de laatste twee verzen van elke strofe meestal minder hecht aansluiten bij het origineel. Heemssen had zich, door het behouden van het metrum en het rijmschema, voor een zware opdracht gesteld, waarvan hij zich voortreffelijk heeft gekweten ; maar indien ergens, dan geldt wel hier het spreekwoord „traduttore traditore” !

In de eerste strofe is vs. 3 beslist een zeer vrije weergave van het Latijnse voorbeeld, waarbij dan nog het toch actieve *demulces* vervangen werd door het onpersoonlijke *men hoort met groot behagen* en waarin bovendien *tuo cantu leni* werd tot *uvven blyden sanck* ; bovendien, al is de idee van de slotregel juist weergegeven, het aandringende *quaeso* ging verloren en *vvilt u tot my dragen* is wel erg zwakjes. Ook de laatste regel van de derde strofe is minder accuraat vertaald en *Dach en nacht* is een toevoeging die geen equivalent vindt in het origineel. In de vierde strofe zijn weer de laatste twee verzen minder gelukkig vertaald : *die seer syn gepresen*, en de laatste regel is toch wel enigszins anders dan het Latijnse vers ; *mystice* bleef onvertaald evenals *placent summo Regi*, al geeft de vertaling de idee wel weer. Ook de slotregels van de vijfde strofe zijn niet gelukkig : *Spiritu docente* bleef onvertaald, en *Sult ghy vvorden haestelyck*...

Eenen grooten Musicant onder 's Hemels machten is een „rijm dwang-oplossing”, waarvan de laatste woorden toch wat te uitvoerig de idee *caelestem* moeten weergeven.

Voegen we bij dit alles nog de vrije weergave van 1, 1-2, de toevoeging in 2, 2 van *'t herte*, het wegvallen van *voce dulcis lyrae* in 2, 3 en het omkeren van *nequeo verbis convenire* tot *Van vvie de toesprake soet* ..., waarbij het na het substantief geplaatste adjectief *soet* wel aanvaardbaar is maar niet uit het Latijn komt. In strofe 4 is de omslachtige weergave van vs. 1 en 3 opvallend ; *suppleas meum imperfectum* is bovendien nog wat anders dan wat de vertaling geeft en *Eique denunties* is breed weergegeven door *vvilt hem dat ontbinden*.

Tegenover deze „gebreken” staan toch een paar merkwaardige verdiensten : de twee eerste verzen zijn weliswaar betrekkelijk vrij vertaald, maar het zijn mooie, welluidende regels door de nog herhaalde o-klanken in vss. 3-4, de alliteratie in vs. 1 en in 2, 1 ; 3, 1 en verder ook in 2, 1, de oe-klanken in 2, 3-4, en 3, 2.

Uit de bespreking van de aanhef kunnen wellicht reeds een paar conclusies getrokken worden, maar een algemeen overzicht van het gehele gedicht biedt toch een steviger basis voor een eindbesluit.

Over het algemeen mag men zeggen dat Heemssen gepoogd heeft de tekst van zo nabij mogelijk te volgen, ondanks het nauwe keurslijf waarin hij zijn vertaal- en vorm-mogelijkheden had gesloten. Een paar voorbeelden van haast-letterlijke vertalingen zijn :

str. 46 :

Haec et multa talia dum mens meditatur,
Ad reddendas gratias tota praeparatur,
Ad laudandum Dominum magis inflammatur,
Sicque Horae tertiae cantus terminatur.

Als 't verstandt dit ouerdenckt, met meer sulcke saecken,
Sal 't hert tot dancksegginge door dees vvys' geraecken,
En in God den Heeres lof nog veel meerder blaecken,
En van 't negen-uren liedt sal 't een eyndt soo maecken ⁶⁷.

str. 57 :

Te quidem aculeus hami non latebat,
Sed illius punctio te non deterrebat,
Immo hunc impetere tibi complacebat,
Quia desiderium escae te trahebat.

Doch de vvete vanden haeck vvas u niet benomen,
Maer syn scherpe stekinge ded' u niet verschromen :
Ia daer naer 't verlangen groot ded' u 't hert vervromen,
Want den ieuere tot het aes ded' u daer toe comen ⁶⁸.

Vroeger is er reeds op gewezen, hoe Heemssen zelfs voor zeer vele cesuren en enjambementen zijn voorbeeld bijna op de voet volgde.

Deze tekst-gebondenheid bracht echter wel vaak minder-gelukkige gevolgen mee : *gewrongen woordorde en onduidelijkheid*, al komt dit laatste eerder zelden voor ; een vb. :

str. 13, vss. 3-4 :

Porro beneficia, quae de manu Dei
Homo consecutus est, Horae sunt diei.

Heemssen :

Voordt all' de vveldaden mildt, die van Godt verheuen
Eenen mensch ontfangen heeft, syn 's daeghs uren euen.

67. Thielmans : „Dese ende veel meer andere dinghen overdenckende de siele bereyt haer geheel om Godt te dancken ende te loven, ende wort daer in onsteken. Ende aldus eynt den sanck der derder uren”. (p. 139). — De „stoplap” in vs. 1 komt dus uit het Latijn ; de vertaling „negen-uren liedt” voor „Horae tertiae” houdt verband met de systematische verandering die Heemssen aanbracht in de aanduiding van de dagindeling.

68. Thielmans : „'Tscheyp haecxken des angels en was u niet onbekent, noch sijn steckselen verueerden u niet, maer 'tbehaechden u dat te beproeven, want het track tot haer 't verlange des spijse” (p. 140).

De rijm dwang bracht de vertaler dikwijls tot een min of meer *vrije overzetting*, met toevoegingen en weglatingen en soms ook weleens met een stoplap ter wille juist van dat rijm.

Enkele typische voorbeelden hiervan zijn de gecursiveeerde delen in de volgende citaten :

str. 67 :

Suo quippe corpore *languideum* te pavit,
 Quem in suo sanguine *gratis* balneavit,
 Demum suum *dulce* cor tibi denudavit,
 Ut sic innotesceret, quantum te amavit.

Heemssen :

Met syn lichaem *comt* hy ù spysen en *versaden*,
 Die hy in syn *vvaerdigh* bloedt *eerst* heeft vullen baden,
 En syn hert ontdeekt hy ù, om ù syn *genaden*,
 En syn liefde te doen sien, *met all' syn vveldaden* ⁶⁹.

str. 52 :

Haec amoris signa sunt, *et postrema primis*
Copulans associat, summa figens imis ;
 Monstrans, quod sic moriens, nos amares nimis,
 Dum te totum funderes tot apertis *rimis*.

Heemssen vertaalde deze strofe wel zeer vrij :

Dit syn teekenen, *die ons doen* u liefde *kinnen*,
 Die *noit t' onsvvaerdt eynden sal, maer altydt beginnen ;*
 Toonende door sulcke dootd ons te seer te minnen,
 Als g'u, oueral doorvvondt, gansch vvtstort *van binnen* ⁷⁰.

Van het tweede vers is geen equivalent te vinden in het origineel, terwijl de slotwoorden van vs. 4 kennelijk ingegeven zijn door de rijm dwang.

Toevoegingen zijn b.v. nog :

str. 27, 4 : ... vehemens ardor caritatis ?
 der liefden ieuwer sterck, *qualyck om versaden ?*

str. 62, 3 : Erit enim exitus mihi dulcis iste,
 Want my sulcke dootd is soet *bouen alle saecken*.

69. Thielmans : „Hij heeft u voorwaer cranck wesende met sijn lichaem ghevoedt, ende buyten alle verdinsten in sijn bloet ghewasschen. Ten lesten heeft sijn soet hert ontdeekt, om dat u soo soude kennelijck worden, hoe seer dat hy beminden" (p. 142).

70. Thielmans : „Dit sijn teekenen van liefde als ghy voeght ende vereenicht de leste dinghen met de eersten ende de hoochste met de leechste, Ende ghy bewyst in dese maniere stervende, dat ghy ons boven maten hebt bemint, als ghy u selven gheheel uyt-ghestort hebt door soo veel opene wonden" (p. 139).

Weglatingen zijn b.v. nog :

- str. 51, 1 : *Siccine decuerat, inquit, ...*
Was het oock betamelyck, ...
- str. 61, 1 : *Plane, nisi moriar tecum, ...*
Soo ick niet met u en steru', ...
- str. 64, 1 : *Plane, dulcis medicus es, ...*
Gy syt eenen Meester soet, ...
- str. 85, 1 : *Dic, dic, dulcis anima, ...*
Seght my (aldersoetste siel) ... ⁷¹.

Toevoegingen en *weglatingen* beide vindt men b.v. in :
str. 33-34 :

O quam libens balneum ei praeparassem !
O quam libens *humeris* aquam apportassem,
In hoc libens Virgini semper ministrassem,
Pauperisque parvuli pannulos lavassem ! ⁷²

Sic affecta, pia mens sitit paupertatem,
Cibi parsimoniam, vestis vilitatem,
Labor ei vertitur in iucunditatem,
Vilem esse saeculi dicit venustatem.

'k Hadd' hem daer een badt bereydt ; och, met vvat behagen !
Och, hoe vvilligh hadd' ick daer vvater toe gedragen !
En die suyver Maeght ghedient *nachten ende dagen*,
Wasschend' haers kindts doeckkens vvit, *sonder te vertragen*.

Een goed hert, alsoo bevveeght, sal naer armoe trachten,
Matigh syn in spys' en dranck, geen fraey cleeders achten,
Allen arbeydt hem in vreught keert, *met bly gedachten*,
En hem duncken slecht te syn 'svvereldts *schoone* prachten ⁷³.

71. Hierbij werden voorbeelden gezocht, die geen varianten hadden ; in dit laatste geval immers is het mogelijk dat de vertaler juist één van die varianten voor zich had, zoals b.v. het geval kan zijn met str. 89, 1 : *Ergo, soror, tuum* cor ita citharizet, met als variant : *En predicto cantico* cor ita citharizet, vertaald als : *Dat u bert alsoo* dan singh', vierigh van gedachten ; het is bezwaarlijk uit te maken, welke tekst Heemssen kende.

72. Hier moet rekening gehouden worden met de variant van de laatste twee verzen, waarvan Heemssen zeker die van vs. 4 voor zich had :

O quam Matri Virgini pie ministrassem,
Ac eius infantuli pannulos lavassem.

73. Thielmans : „Och hoe soete badt soude ick hem bereydt hebben, hoe gheerne soude ick 't waeter met mijn schouderen aen-ghedragen hebben. Hier in soude ick gheerne de H. Maghet altijd hebben ghedient, ende uyt ghewasschen de doeckkens des arme kindekens.

„Aldus ghemoet sijnde een devote siele dorst naer armoede, naer abstinentie van spijsse ende dranck, naer snootheyt der cleederen : den arbeyt verkeert haer in ghenuchte, ende seght dat die schoonheyte des werelts slecht is” (p. 137). — Thielmans vertaalde hier dus de „critische” tekst.

Andere treffende voorbeelden zijn str. 39 en str. 42 :

Iusti quippe regula, *vitae es doctrina,*
Peccatorum speculum, *mira disciplina,*⁷⁴
Fessis et debilibus *efficax resina,*
Aegris et languentibus *potens medicina.*

Want der goeder regel vast syt gy, *hoog om prysen,*
En der sondaers spiegel claer, met soet ondervvysen,
Die van honger syn versvackt, syt gy broodt om *spysen,*
En der siecken medecyn, sterck om *doen verrysen*⁷⁵.

Quippe cui proprium erat misereri,
Diligi desiderans magis, quam timeri,
Verba, *sed son verbera proferens,* austeri
Praeceptoris noluit more revereri.

Want hy, die het eygen vvas te syn goedertieren,
Liever vvillende door minn' dan door vrees' *bestieren,*
Goede vvoorden geuende, die de spraeck *vercieren,*
Vloodt van eenen meester straf oock de vfree manieren⁷⁶.

Toevoegingen komen, zoals uit de voorafgaande voorbeelden blijkt, vooral voor in rijmpositie. Voorbeelden van minder gelukkige vertalingen-ter-wille-van-het-rijm, van stoplappen zelfs, zijn o.a. :

Weet dan, dat den Nachtegael (om niet langh te hangen),
Restat, ut intelligas, esse philomenam (12, 1);

..... en als t'alle syde
Zabulus vervvonnen is, die ons goedt benydde :
..... quando superatus
Est omnino zabulus et hinc conturbatus (16, 2-3);

Want myn togedanigheydt voedt gy meer en meere,
Als ick om u bitter doodt denck' tot elcken keere.

Nam affectum allicis meum modo miro,
Pro me vitam finiens exitu tam diro (59, 2-3).

74. Een variant van vss. 1-2 luidt :

Iusto nempe regula tua est doctrina,
Sanctitatis speculum, vitae disciplina.

Met deze mogelijkheid van het gebruik van varianten heeft P. Maximilianus bij zijn bespreking van Heemssens vertaling in *Franciscaans Leven*, 37 (1954), p. 154, geen rekening gehouden.

75. Thielmans : „Want den goede menschen sydy eenen reghel met uw leeringhe, ende den sondighen eenen spiegel, den saechtmoedighen een onderwijs, den vermoeden ende onstercken een crachtighe salve, den crancken ende siecken een sonderlinghe medecijne” (p. 138).

76. Thielmans : „Want u eyghen is altyts t'ontfermen, meer begheerende bemint te worden dan ontsien, boet die borsten, ende gaen slaghen (??), noch en wout niet ontsien sijn als een straf ende onghenadich meester” (p. 138). Typisch voorbeeld van een kennelijk corrupte druk....

Een minder-gelukkige vertaling, blijkbaar het gevolg van de rijm dwang, lezen we ook in str. 10 :

Sic quassatis organis huius philomenae,
 Rostro tantum palpitans fit exsanguis pene.
 Sed ad nonam veniens moritur iam plene,
 Cum totius corporis dirumpuntur venae.

Synde 'tbinnenste gecrenckt van dit beestken teere,
 Roerende nochtans den beck, flauvv't het meer en meere,
 Maer ontrent den dryen nu sterft het t'eenen keere,
 Want hem d'aders in het lyf bersten euen seere ⁷⁷.

Nog andere voorbeelden kunnen aangehaald worden ⁷⁸. Deze tekorten en gebreken zijn evenwel niet altijd te wijten aan dichtelijke onmacht van de vertaler. Dat dergelijke stoplappen niet altijd en alleen voor zijn rekening komen, blijkt b.v. uit de vertaling van str. 53, 1-2, alhoewel daar toch iets van het treffende parallelisme telooring :

Tu amicus novus es, tu es novum mustum,
 Sic te vocat Sapiens, et est satis iustum,

Gy syt eenen nieuven vrint, nieuven most ; dees namen
 Cryght gy vanden Wysen man, seer vvel naer 't betamen ⁷⁹.

Toch zijn deze gevallen niet zo talrijk. Talrijk daarentegen zijn wel de kennelijk door metrische dwang na het substantief geplaatste adjectieven, waarvan in de reeds geciteerde verzen verschillende voorbeelden te vinden zijn. Nog één treffend specimen moge daarvan aangehaald worden :

str. 11 :

Ecce, dilectissime, breviter audisti
 Factum huius volucris ; sed si meministi,
 Diximus iam primitus, quia cantus isti
 Mystice conveniunt legi Iesu Christi.

Nu hebt gy in'tcort gehoort, mynen vrint vvaerachtigh,
 'tGen' dat desen vogel doet : maer is't u indachtigh,
 Eerstmael hebben vvy geseydt, dat dees sängen crachtigh
 Seer vvel comen ouer een met Godts vvet almachtigh ⁸⁰.

77. Thielmans : „Aldus onset sijnde de orghele des nachtegaels alleen sijn becxken ruerende, wort by na doot sieck. Maer totter neghen uren comende sterft het gants alle de aderen des lichaems borsten” (p. 133-134, verkeerdelijk gepagineerd 136). — Hierbij moeten we rekening houden met de varianten in de editio Vaticana : i.p.v. „quassatis organis” heeft deze het enkelvoud „quassato organo” en i.p.v. „tantum” in vs. 2 staat er „tamen”. Deze versie werd door beide vertalers gebruikt.

78. O.a. nog in str. 33, 4 ; 37, 2 en 3 ; 62, 3 ; 70, 4.

79. Een ander voorbeeld daarvan is de reeds geciteerde strofe 46, 1, zie p. 210.

80. Thielmans : „Siet nu alder-liefste ghy hebt cortelijck ghehoort 't werck van desen voghel, ende hebdijs onthouden, soo hebben wy gheseydt, dat desen sanck gheestelijck toecomt den wet ons Heeren Jesu Christi” (p. 134, in plaats van 136).

Dat hierbij ook iets van het innig-vertrouwelijke verloren ging door het wegvallen van de naam *Iesu Christi*, sluit aan bij het zo vaak wegvallen van uitroepen en aansprekingen, waarvan reeds verschillende voorbeelden werden gegeven. Dat ook het verdwijnen van *Mystice* niet onbelangrijk is, zal zo dadelijk blijken.

Terecht heeft P. Maximilianus erop gewezen, dat tal van termen uit de mystiek al te zwak (of niet) vertaald werden, dat de „bewonderende en liefkozende namen voor de Geliefde [...] in het Latijn meestal warmer en inniger van klank zijn dan in de vertaling: *eenighlycke soetigheydt, eenighlyck verlangen* (23), *goeden Heer, Leeraer vol ontfermen, toevlucht vande ballingen, Minnaer vande armen* (38), *der sondaers spiegel, broodt om spysen, der siecken medecyn* (39), *Lam sachtmoedigh, Lam mildt en goedigh* (49), *nieuwen vrindt, nieuwen most* (53), *aller soetigheidt ader* (63), *Meester soet* (64) en *Bruygom* (83)”⁸¹; daarbij wijst Maximilianus nog op het onvertaalde *filia* (21, 4) en op het te zwak vertaalde vers 62, 4:

Si amplector moriens propriis ulnis te.
Soo mach ick ù, steruende, grypen en aenraecken.

Is de opmerking van P. Maximilianus juist, toch moet erop gewezen worden dat zijn bezwaren niet opgaan voor al de aan-gehaalde voorbeelden, zoals een vergelijking met de originele teksten reeds onmiddellijk duidelijk kan maken. Integendeel, al bleef de algemene idee van de bruidsmystiek bewaard – dit kon trouwens moeilijk anders in de „vertaling”, ook omdat het slot van het gedicht helemaal door die idee wordt gedragen –, Heemsen heeft, misschien door een tekort een inzicht in die mystiek, zeer veel laten verloren gaan; dat is niet het geval in de nog meer letterlijke prozavertaling van Thielmans, maar deze vertaling was blijkbaar gemaakt voor kloosterzusters⁸².

81. *Franciscaans Leven*, 37 (1954), p. 155-156. De Latijnse teksten luiden:

Unica suavitas, unica dulcedo (23);
..... *Domine, dulcis praedicator,*
Exsulum refugium, pauperum amator (38);
Peccatorum speculum, ...
..... *efficax resina,*
Aegris et languentibus potens medicina (39);
..... *Agnum delicatum,*
Agnum sine macula ..... (49);
Tu amicus novus es, tu es novum mustum (53);
..... *dulcoris*
Fons abundans ..... (63),
..... *dulcis medicus* ..... (64);
..... *Sponsi* ..... (83).

82. De *Nachtegael* komt voor (p. 132-145) na de vertaling van Bonaventura's *Soliloquium*; het geheel is opgedragen „Aende Eervveerdige, Godt-vruchtighe Religieuse personen, Mater Ancilla, ende Moeder Vicarisse des vviijt-vermaerde

Een overzicht van de mystieke opgang, die het gedicht schraagt, zal dit bewijzen. Tot aan het moment, waarop Christus' passie en dood worden overwogen, zijn er eigenlijk weinig of geen mystieke elementen aan te wijzen. Dat *amicum* (str. 1, 2) en *carissime* (5, 1) beide vertaald worden door *mynen besten vrindt*, en *dilectissime* (11, 1) door *mynen vrindt vvaerachtigh*, dat *unicum dilectum* (3, 2) wordt weergegeven door *mynen best-beminden*, zijn elementen die nauwelijks in die richting wijzen. Dat *mystice* (11, 4) en (*dies*) *mystica* (13, 2) onvertaald blijven, kan zijn betekenis hebben, maar zwaar weegt deze niet door, evenmin als het niet vertalen van *filiam* (21, 4). Sterker wordt wellicht de gedachte van de bruidsmystiek bij de beschouwingen over het openbaar leven van Christus, wanneer de dichter zegt: „et ab eius ore / Mel caeleste sugere” (45, 2-3), minder gelukkig vertaald als: „Hemelsch' honigh raten / Suygend' vvt dien vvaerden mondt”⁸³. Ze breekt echter vooral door bij de overweging van Christus' lijden en dood: zo grote liefde eist wederliefde. En hier laat Heemssen meer dan eens, alhoewel niet altijd, de bruidsgedachte los. Zo b.v. in str. 59, 2:

Iuncta sine meritis tam zelanti viro,

vertaald door:

Sonder myn verdienst' versaemt met *soo goeden Heere*⁸⁴;

en in str. 76, 2:

Quasi ei praesens sit moriens dilectus,

vertaald als:

Oft daer tegenvoordigh vvaer' steruend' haeren *Heere*⁸⁵.

Hier komt ook voor het bekende vers:

In caverna lateris nidulum parare
Et extremum spiritum illic exhalare, (60, 3-4),

Clooster der Annunciaten binnen Loven, Suster Catharina Blyleven, Ende Suster Anna van Assen". De vertaling van het gedicht wordt ingeleid met een „Nota”, waarin de vertaler erop wijst dat „Dit Tractaetken wort den Nachtegael gheuoemt om veel eyghendommen van dit voghelken, welcke S. Bonaventura wonderlijk overset aen een devote siele singhende met alder-heylichste meditatie als met aldersoetsten sanck des nachtegaels, het leven ons Salichmakers Christi Jesu, ende contemplerende ghestadelijck die singulire weldaden van hem ons ghegeven” (p. 132).

⁸³. In *Franciscaans Leven*, 37 (1954), p. 25.

⁸⁴. Thielmans: „ghevoeght sijnde sonder verdinsten aen *sulcke* ielourse man” (p. 140).

⁸⁵. Thielmans: „als oft *baren* beminde stervende teghenwordich waer” (p. 143).

volgens P. Maximilianus door Heemssen minder gelukkig vertaald :

In de vponde van u zyd' myn vvoorplaets bereyden,
En daer met den laetsten snack vvt dees vvereldt scheyden ⁸⁶.

Die bruidsmystiek vindt dan haar hoogtepunt in de strofen 83-85 :

Felix, quae iam frueris requie cupita,
Inter Sponsi brachia dulciter sopita,
Eiusque spiritui firmiter unita,
Ab eodem percipis oscula mellita.

Iam quiescant oculi, cessent aquaeductus, ⁸⁷
Nam ex parte recipis spei tuae fructus,
Quia per quem saeculi evasisti fluctus
Tuos inter oscula consolatur luctus.

Dic, dic, dulcis anima, ad quid ultra fleres ?
Habens caeli gaudium tecum, cur lugeres ?
Nam salus est omnium, cui tu adhaeres,
Et si velles amplius, certe non haberes.

Saligh syt gy, die nu hebt volle rust' vercregen,
In vvs Bruygoms armen soet soetelyck gelegen,
En met synen hoogen Geest vastelyck gehegen, ⁸⁸
Die u met veel cuskens soet eeuuvighlyk comt tegen.

Nu is al dit droef gesucht en geschrey vervaeren,
VVant de vruchten van u hop' haer nu openbaeren ;
Hy, door vvie gy syt ontgaen 's vvereldts straffe baeren,
Met syn soet' omhelsinge stilt u groot besvvaeren.

Seght my (aldersoetste siel) vaerom soudt gy suchten ?
Gy hebt 'sHemels vreught met u, vvaer voor soudt gy duchten ?
Hy is meer dan d'ander all' die u geeft genuchten,
En het gen' dat gy besitt can u noit ontvluchten ⁸⁹.

86. *Franciscaans Leven*, 37 (1954), p. 153. – Hierbij dient echter aangestipt dat een variant luidt : „In caverna lateris iam nidificare”. Thielmans vertaalde : „ende in het gat ter sijde mijnen nest maecken, Ende aldaer mijnen lesten gheest geven” (p. 141), wat dus schijnt te wijzen op een editie met de vermelde variant. Indien Heemssen hier ook deze variant in zijn tekst had, kan hem minder verweten worden ...

87. Een variant, gevolgd door de Vlaamse vertalers, heeft hier *quiescunt* en *cessant*.

88. P. Maximilianus, in *Franciscaans Leven*, 37 (1954), p. 55 verklaart *gehegen* als : *verbonden, verenigd*. WNT, VI, kol. 435-436 geeft het *zwakke* ww. *begen(en)* met de betekenis van o.a. *koesteren* en ook *vast maken*.

89. Thielmans : „Geluckich sydy die nu lieffelijck gebruyckt den vrede langhe begheert, soetelijck slapende in uws bruydegoms armen, ende vastelijck met sijnen gheest vereenicht ontfanght van hem hoenichlijcke cussinghe.

„Nu vasten die ooghen, nu houden op de tranen want opentlijck ontfanghdy de

Wel sluit het einde van elke strofe minder vast aan bij het origineel, vooral in de laatste strofe, maar dit bevestigt de voorgaande bevindingen; overigens is het een verdienstelijke weergave en de bruidsmystiek is hier ten minste goed bewaard.

Dit is evenwel niet meer het geval in een daaraan voorafgaande reeks van strofen, nl. 69-73, waarin de dichter zegt dat de stervende Christus zijn hart toont, als een oorkussen waarop de ziel a.h.w. wordt vastgelijmd, zodat zij van ontroering en medelijden niet meer kan spreken en op haar bed neervalt.

Heemssen vatte hier het woord *reclinatorium* (69, 4; 70, 1; 71, 2) op als *neygingh'* (69, 4, 70, 1) en *nederneyginge* (71, 2) en de laatste verzen: „Suo lecto decubat” vertaalde hij als: „Sy leyt neer”. Daarmee verliet Heemssen de bij de mystieken vaak voorkomende voorstelling van Jezus' hart als een rustbed, bruidsbed⁹⁰.

Dit is echter de enige waarachtige „vertaalfout” die we konden vaststellen; ze is dan nog verklaarbaar door een misschien toen ook wel begrijpelijke verwarring van *reclinatorium* met *reclinatio*, dat Heemssen zal opgevat hebben als een synoniem van *inclinatio*.

Op de eigenaardige vertaling van het vaak voorkomende *oci* als roep van de nachtegaal is ook reeds gewezen⁹¹. Daarover schreef P. Maximilianus dat sommigen het opgevat hebben als een gewone klanknabootsing⁹², de meesten echter „als een imperatief van het werkwoord *occir*, d.i. doden. Heemssen geeft het in het Nederlands weer door *Haest u*, en zag er dus ook een gebod in, niet een imperatief van *occir*, maar een afkorting van het Latijnse *ociter*, d.i. „vlug”⁹³. Raby heeft bewezen dat in het gedicht *Philomena* de uitroep *oci* de betekenis heeft van: *dood!* Heemssen is intussen niet de enige geweest die *oci* opvatte als: *kom snel*; de Duitse Jezuïet Jacob Balde die een *Paraphrasis lyrica in Philomena D. Bonaventurae* schreeft, gaf hiervoor eveneens „ocius) (ocius, ocius

vruchten van uwe hope, want door wien ghy ontcomen zijt de baren des wereltds, die vertroost nu onder de cussinghe uwen rouw.

„Seght, seght soete siele waerom soudy voordr weenen? Met u hebbende de blijschap des Hemels waerom soudy treurich sijn? Hy is de salicheyt van allen, wien ghy aenhanght. Ende al waert dat ghy meer begheerde, voorwaer ghy en cost niet meer hebben” (p. 144).

90. Cf. hiervoor G. Kanters. — De Godsvrucht tot het Heilig Hart van Jezus in de vroegere Staten der Nederlanden (XIIIe-XVIIe eeuw). Brussel's Hertogenbosch-Amsterdam, 1929, p. 23. — Hiermee werd in Heemssens vertaling een beeld (str. 70) weinig gelukkig overgezet (zie inhoudsopgave, p. 194). — Thielmans, p. 142, vertaalde het woord *reclinatorium* „oorkussen” juist.

91. Zie p. 197.

92. Zo werd het ook opgevat door Thielmans: die neemt het woord *oci* gewoon over.

93. In *Franciscaans Leven*, 37 (1954), p. 154.

94. F. J. E. Raby. — o.c., p. 443-447.

venite" of „oti (genitief van otium)"⁹⁵. Had Heemssen ergens een gelijkaardige interpretatie gelezen...?

Of bepaalde „aanpassingen" in de vertaling van Heemssen moeten gezien worden als behorend tot een „algemeen streven (bij hem) om de tekst voor zijn lezers te vereenvoudigen", zoals P. Maximilianus meende⁹⁶, zou ik niet durven beweren. P. Maximilianus rekende daartoe: de vervanging van de kerkelijke dagindeling door de gewone, het weglaten van de verwijzing naar Job (in str. 60) en naar het Decretum (in str. 81). Of Heemssen inderdaad „zijn vertaling aan zijn lezerskring adapteerde"⁹⁶ lijkt me eerder problematisch. Vooreerst: welke lezerskring had hij op het oog? Alleszins een kring van vrome lieden, vrome leken zoals hij zelf. In de vrome kring van religieuzen speelde het artistieke een eerder ondergeschikte rol, zoals blijkt o.a. uit de andere Nederlandse vertalingen van hetzelfde gedicht. Juist dat artistieke heeft Heemssen uitzonderlijk goed verzorgd... We moeten dus wel aannemen dat hij niet alleen vrome leken, maar ook artistiekgeïnteresseerden wilde bereiken. De verklaring voor bepaalde wijzigingen lijkt me dan ook eerder te liggen in het feit dat Heemssen als leek zelf minder vertrouwd was met specifiek-religieuze elementen, zoals de kerkelijke dagindeling en de verfijnde mystiek. Zijn eigen situatie kan hem dus best bepaalde wijzigingen geïnspireerd hebben, o.a. die van de vervanging der kerkelijke dagindeling door de gewone; en het weglaten van bepaalde mystieke elementen, waarop werd gewezen, zal eerder gebeurd zijn uit een tekort aan vertrouwdheid met die mystiek. De leek Heemssen heeft vertaald zoals hij de tekst begreep. Dat *Job* en het *decreet* niet vermeld werden, kan gewoon toe te schrijven zijn aan de noden van de metriek of aan het feit, dat Heemssen die „mededelingen" onbelangrijk vond; „den Wysen man" daarentegen (str. 53) heeft hij wel behouden, maar daar was het enigszins noodzakelijk...

Wat Heemssen echter over het algemeen wel bewaarde, soms zelfs nog wat vermeerderde, waren de parallelismen, de dubbele uitdrukkingen; die waren trouwens ook in de zeventiende eeuw erg in de mode en het is geen geringe verdienste voor Heemssen dat hij zich hierin niet is te buiten gegaan: zijn herhalingen en parallelismen vonden hun oorsprong in het origineel of ze passen uitstekend in de tekst.

Heemssens voorliefde voor parallelismen werd reeds aangestipt in de bespreking van de toch zeer korte *Voor-reden*⁹⁷. Ook de

95. F. J. E. Raby. — o.c., p. 448, met verwijzing naar een uitgave van 1729. P. Maximilianus in *Miscellanea Melchior de Pobladora*, p. 212-213, geeft als datum 1615, maar Balde werd pas in 1604 geboren.

96. In *Franciscaans Leven*, 37 (1954), p. 153.

97. Zie hiervoor p. 188-189.

eerste twee verzen van de vertaling zijn ervan een typisch voorbeeld⁹⁸. Enkele andere die niet voorkomen in het Latijn zijn : „Dach en nacht” (str. 3, 4), „Dicht en singht” (str. 12, 4), „Heffend' haer verstand om hoogh, hert, gemoedt, en sinnen” (str. 18, 1) „met reyn hert en sinne” (24, 3).

Daartegenover gingen er ook wel verloren⁹⁹, maar meestal vertaalde Heemssen deze „literaire sieraden”. Hetzelfde geldt trouwens voor de herhalingen, alhoewel hier meer verloren ging¹⁰⁰.

Hoe gelukkig Heemssen de alliteratie en de assonantie wist aan te wenden, bleek reeds uit de bespreking van de aanhef¹⁰¹; een ander typisch voorbeeld ervan werd zo pas geciteerd, nl. str. 18, 1. Nog andere zijn : „Seer veel soete liedekens singht het ...” (7, 1); „Spottingh, spouvingh’, slagen straf, lydt voor onse sonden” (15, 2); „met goe gedachten” (25, 1).

Een typisch voorbeeld van assonanties, nog versterkt doordat de klank ook in het rijm voorkomt, is str. 71 :

Daer naer roept de goede siel, glyck als gansch vervvoedigh,
Och, o nederneyginge ! vlees, alom soo bloedigh,
En doervvondt om mynent vvil ! och, o my onspoedigh !
Waerom niet gecruyst met ù, vanden bloede vloedigh ?¹⁰²

Soms dreigen deze poëtische versiersels toch weleens overdadig te worden, zoals het spel met *waer-* in str. 20 :

Och, vvat vvonder vvaerdigheydt comt my hier beneden,
Als Godts schoon gelyckenis is in my gesneden !
Maer dees groote vvaerdigheydt vvaer noch grooter heden,
Waer't Godt den Heers gebodt niet vvaer ouertreden¹⁰³.

98. Zie hiervoor p. 207-208.

99. Zie o.a. voorbeelden p. 212-213.

100. Zie o.a. voorbeelden p. 212.

101. Zie hiervoor p. 207-209.

102. Het origineel luidt hier :

Post hoc clamat anima quasi dementata :

O reclinatorium, caro cruentata

Per tot loca propter me ! cur non vulnerata

Tecum sum, dum moreris, non sum colligata ?

(Een variant, die Heemssen wellicht voor ogen had, luidde :

..... cur non cruciata

Tecum sum et moriens tibi colligata ?)

Thielmans : „Daer naer roept de siele als uytsinnich, o oorcusse, o bebloet vleesch in soo veel plaetsen om mijnen twil, waerom en ben ick met u niet ghewont ? Als ghy sterft, ick en ben met u niet ghebonden” (p. 142).

103. Latijnse tekst :

O quam mira dignitas mihi est concessa,

Cum imago Domini mihi est impressa !

Sed crevisset amplius dignitas possessa,

Nisi iussum Domini fuissem transgressa.

Zoals reeds vermeld (zie p. 206), hebben Heemssen en Thielmans hier een tekst

Een strofe, die niet alleen in verband met het voorgaande maar ook om haar bekendheid, hier niet onvermeld mag blijven, is de 82ste ¹⁰⁴ :

Eia dulcis anima, eia dulcis rosa,
Lilium convallium, gemma pretiosa,
Cui carnis faeditas exstitit exosa,
Felix tuus exitus morsque pretiosa !

Deze werd toch minder gelukkig vertaald door Heemssen :

Nu vvel aen dan, soete siel, vvel aen vvtvercoren,
VVitte Leli, peyrel schoon, roose sonder doren,
Die de vuyligheydt van 't vleesch hebt met haet versvoren,
Saligh, die tot sulcke doot saligh syt geboren.

Het parallellisme bleef slechts gedeeltelijk bewaard, zij het dan ook dat in het laatste vers de herhaling van *saligh* toch enige compensatie biedt ¹⁰⁵ ...

Het slotoordeel van P. Maximilianus, de enige die tot nog toe over dit werk van Heemssen heeft geschreven ¹⁰⁶ luidde : „door-gaans beweegt het ritme zich zuiver en gevoelig over maat en strofenbouw” en Jan David Heemssen heeft van de *Philomena* „in de Nederlanden de eerste en niet onverdienstelijke vertaling geleverd” ¹⁰⁷. Dit oordeel wordt door de uitvoerige beschouwingen

met de variant *fuisset* i.p.v. *fuissem*.

Thielmans : „O hoe wonderlijke eere is my ghegunt als in my ghedruckt is t'belt mijns Heeren, maer die besete eere souden noch hebben ghewassen ten waer dat sy 't ghebodt des Heeren niet en hadde overtreden” (p. 135).

104. P. Maximilianus in *Neophilologus*, 38 (1954), p. 216-217 ziet hierin een reminiscentie aan een gedicht uit de *Carmina Burana*; op p. 299 wijst hij erop dat deze strofe door Gezelle werd gekozen als motto voor zijn *Kerkhofblommen*.

105. Thielmans : „Wel aen soete siele, wel aen soete roose, lerie der dellinghe, costelijcke perle die ghehaet hebt het stinckende vleesch, uwen uytganck is ghe-luckich, ende de doot costelijck” (p. 144).

Op het doodsprentje van E. Van den Bussche en in de eerste uitgave van *Kerkhofblommen* nam Gezelle alleen de Latijnse strofe op. In *Rond den Heerd*, 2 (1866-67), p. 117 publiceerde de dichter echter ook een Nederlandse vertaling in voetnoot :

Ei ! gij zoete zielken toch, Ei gij zoete rooze,
Lerie van de dellingen, kostelijk gesteente,
't Vleesch en zijn bederfenis (was) u(w) altijd noode,
Zalig was uw uitgang en kostelijk was u(w) sterven

Uit een vergelijking met de tekst van Thielmans blijkt wel dat Gezelle deze vertaling moet hebben gekend : de woordkeuze wijst beslist in die richting.

Merkwaardig is ook dat Gezelle hier het metrum van het origineel behouden heeft, net als Heemssen ; maar los van alle rijm dwang en rijm-nood schreef Gezelle een prachtige herschepping, die ook de derde versregel fijnzinnig en fijngevoelig tot zijn recht liet komen ...

106. De vermelding zonder meer, zoals die van P. Mattheus Verjans O.F.M. - Franciscaansche Dichters der Contra-Reformatie. In : *Franciscaansch Leven*, 17 (1934), p. 453, kan hier buiten beschouwing gelaten worden ; Verjans schrijft trouwens dat hij het werk niet heeft ingezien.

107. In : *Franciscaans Leven*, 37 (1954), p. 155 en 156.

die eraan gewijd werden in de voorafgaande bladzijden ruimschoots bevestigd. Van het directe, pregnante, welluidende van het origineel en vooral van de mystieke opgang die erin wordt gesuggereerd, is er heel wat verloren gegaan; daartegenover staat dat Heemssens overzetting niet alleen zeer getrouw is, wat een meer dan gewoon talent vergde, maar dat zij bovendien van echt-dichterlijke bezieling getuigt: ook de vertaler heeft hierin getuigenis afgelegd van zijn diepe vroomheid en die vroomheid daarin vertolkt.

Schijnt de vertaling op het eerste gezicht, bij een allereerste lectuur, misschien minder geslaagd, bij herhaalde lezing – en daarop heeft toch elk gedicht recht! – dringt men door tot de vorm- en taalverfijning waarvan ze een zeer verdienstelijk getuigenis is. Zeer veel van wat Maximilianus schreef over het origineel¹⁰⁸, kan voor deze vertaling herhaald worden, en dat is beslist geen kleine lof...

De meer dan gewone dichterlijke waarde van Heemssens werk blijkt nog duidelijker wanneer we het vergelijken met de andere Nederlandse vertalingen uit de zeventiende eeuw. Van de wel erg prozaïsche proza-vertaling van Cornelis Thielmans (Brussel ca. 1560 - Tongerlo, 30 oktober 1634) werden tal van strofen geciteerd; van enige beïnvloeding door Heemssens vertaling vonden we geen bewijs, al verscheen Thielmans' werk slechts een paar jaar later te Antwerpen. Zijn werk wordt bovendien ontsierd door tal van bastaardwoorden. Eén van de nog onvermelde, maar voor het begin van de zeventiende eeuw belangrijke verdiensten van Heemssens overzetting is juist, dat hij nergens dergelijke woorden gebruikte: daarmee bewees hij tevens dat het streven naar een zuiver Nederlands, dat juist in die jaren te Antwerpen en in heel de Nederlanden de dichters van de Renaissance kenmerkte, ook voor hem een dichterlijke noodzaak was.

In 1675 verscheen dan nog te Gent een derde, ditmaal weer berijmde, vertaling van *Philomena*, nl. als aanhangsel bij *Het Derde Deel Vande Pelgrimage Van Iesus-Christus*¹⁰⁹. Zowel het werk als het auteurschap hebben een ingewikkelde geschiedenis. Het driedelige werk kende een zeer grote populariteit en werd tot in de twintigste eeuw herdrukt. De auteur, alleen in het eerste deel vermeld als Franciscus Philoteus, werd geïdentificeerd als de minderbroeder Franciscus Cauwe († 1679). In een bewaard gebleven handschrift komt ook een proza-vertaling voor van een

108. Geciteerd op p. 185.

109. Cf. F. B. Poukens S.J. – De Pelgrimage van het Kindeken Jezus, door Fr. Cauwe O.F.M. Bibliographische aantekeningen. In: *Ons Geestelijk Erf*, 3 (1929), p. 346-351.

fragment van de *Philomena*¹¹⁰, maar of de (latere) berijming ook het werk is van pater Cauwe, daarover bestaat geen zekerheid¹¹¹; de berijming draagt als titel: *Den Seraphinschen Nachtegael van S. Bonaventura, Overgheset in vlaemschen Rym*¹¹².

Deze „vertaling” werd gedicht in paarsgewijze rijmende alexandrijnen, waarbij soms gepoogd werd (althans in het begin) het origineel enigszins per vers te volgen, maar dat werd vlug prijsgegeven: het geheel telt thans 488 vss. (in plaats van de 360 vss. van het origineel), maar er werden gedeelten toegevoegd, zoals zo dadelijk zal aangeduid worden¹¹³. De vertaler bracht ook een (eigen?) indeling aan over 12 paragrafen; aan de hand daarvan kan een vergelijking gemaakt worden met het originele gedicht:

§ 1.	<i>Eyghendom vanden Nachtegael.</i>	Vss. 1-48	orig.	— str. 1-10.
§ 2.	<i>Gheestelijcken Dagb.</i>	Vss. 49-72		— str. 11-17.
§ 3.	<i>De Metten.</i>	Vss. 73-108		— str. 18-24.
§ 4.	<i>De Prime.</i>	Vss. 109-160		— str. 25-34.
§ 5.	<i>De Terte.</i>	Vss. 161-252		— str. 35-47.
§ 6.	<i>De Sexte. Sy weent.</i>	Vss. 253-308		— str. 48-50.
§ 7.	<i>Sy kermt.</i>	Vss. 309-348		— str. 51-58.
§ 8.	<i>Sy klaeght.</i>	Vss. 349-400		— str. 59-69.
§ 9.	<i>Sy queelt.</i>	Vss. 401-432		— str. 70-78, 2.
§ 10.	<i>De None. Sy sterft.</i>	Vss. 433-452		— str. 78, 3-81.
§ 11.	<i>Sy rust. de Vespers.</i>	Vss. 453-468		— str. 82-85.
§ 12.	<i>Sluyt-reden.</i>	Vss. 469-488		— str. 86-90.

In een mededeling achteraan de tekst van het gedicht, zegt de vertaler: „Godt-minnende Ziele, ghy moet weten dat *S. Bonaventura*, de materie, raeckende den arbeydt die *Jesus* gheleden heeft in het Predicken, ende oock van sijne Passie, seer kort ghestelt heeft in sijnen Nachtegael, ende daerom hebbe de stoutigheyt ghenomen, tot mijnen troost, en van de devote zielen, de selve wat te verbreyden, ghelijck men sien kan boven § 5. en 6. al de reste is, soo veel als't gheschieden kost, ghetauwelijck overgheset. Ghieniet mijnen arbeydt, ende bidt voor my”¹¹⁴. In de tekst zelf zijn dan de (niet-ge Nummerde) vss. 173-196 (p. 256-257) en 261-308 (p. 262-265) met aanhalingstekens aangeduid als de bedoelde toevoegsels,

110. M. Verjans O.F.M. — Eenige belangrijke Franciskaansche handschriften. In: *Ons Geestelijk Erf*, 8 (1934), p. 212.

111. M. Verjans in *Ons Geestelijk Erf*, 8 (1934), p. 214, waar de vraag wordt gesteld of P. Franciscus Philotheus wel dezelfde was als P. Cauwe; misschien was hij de dichter, maar dan zijn over hem geen nadere bijzonderheden bekend.

112. Ik raadpleegde de uitgave verschenen te Brugge, bij Joos vander Meulen, 1685. Het gedicht staat aldaar op p. 243-278.

113. Aan het Latijnse gedicht werden soms ook strofen toegevoegd, maar niet deze werden hier „vertaald”.

114. Op de ongenummerde pagina (279).

een totaal dus van 72 vss., zodat de eigenlijke vertaling toch nog altijd ruim 50 verzen meer telt dan het origineel.

Behalve inzake de kerkelijke dagindeling en de hier nog sterk-vermeerderde *o si*-uitroep heeft de vertaler niet zo heel veel respect gehad voor het origineel, ondanks zijn verzekering dat hij het „ghetrauwelijck overgheset” had. Daar had hij echter aan toegevoegd: „soo veel als 't gheschieden kost” ...

De „vertaling” van de eerste vier strofen moge een idee geven van de getrouwheid en de kunde van de vrome vertaler:

O Soeten Nachtegael, die door uw' fijne sanghen
 Verkondigt ons den Mey, met Blydschap onser wangen ;
 Om dat den Winter straf, ghenomen heeft de vlucht,
 Een-yder hem verheught in dese soete lucht.
 Komt blijden Voghel, komt, ik wil u heden stieren
 Tot mijnen lieven Vriendt, om sijnen lof te vieren,
 Met uw soete fluyt : want ick als heden niet
 Tot hem kan henen gaen. Is't niet een groot verdriet ?
 Gaet dan, ô kleen ghediert', zijt heden op-ghetogen,
 Tot mijn verheven Lief, die 't licht is mijnder oogen :
 En dan verkondight hem (naer mijne soete groet)
 Dat my de groote liefd', naer hem verlanghen doet.
 Soo wie bekeurigh vraeght, waerom ick heb verkooren
 U voor mijn' snellen bod', leght hem voor al te vooren,
 Dat ick ghelesen heb een raer schoon eyghendom,
 Van uwe natureel, ghelijck Godts Heylighdom ¹¹⁵.

Legt men, naast dit toch wel erbarmelijk gerijmel, de bewerking van Heemssen, dan steekt deze laatste er torenhoog bovenuit: niet alleen wat de getrouwheid van de weergave betreft, maar ook wat aangaat de vloeiende beweging en de toch voortreffelijke woordkeus... Tot „zijnen troost en die van de devote zielen” had deze vertaler beter de tekst van Heemssen nog wat kunnen „bijschaven”, maar wellicht was hem ook daartoe het dichterlijke vermogen niet gegund...

Andere Nederlandse bewerkingen of berijmingen van de *Philomena* zijn niet bekend. We kunnen het alleen maar betreuren dat Gezelle, die met de vertaling van het ene stroofje het bewijs leverde van zijn uitzonderlijk kunnen, het gehele gedicht niet heeft „vertaald”, zoals hij dat wel gedaan heeft met het *Dies irae*, en met het andere gedicht van Pecham: *Stabat Mater* ¹¹⁶.

* * *

115. P. 243-244. Voor de originele tekst en Heemssens vertaling, zie p. 207-208.

116. Cf. P. Maximilianus, o.f.m. cap., *Nederlandse vertalingen van het Stabat Mater vanaf de Romantiek*, in *Leuvense Bijdragen*, 51 (1962), p. 102-103. — Guido Gezelle. — *Dichtwerken. Gelegenheidspoëzie*. 3de herz. dr. Antwerpen, s.d., p. 657-658.

Wellicht om de laatste bladzijden van het tweede katern niet onbenut te laten, werd aan de vertaling van *Den Nachtegael* nog die van het *Ave Maris Stella* toegevoegd.

Al in zijn eersteling, de *Nederduytsche Poëmata* van 1619, had Heemssen verschillende gedichten ter ere van Onze Lieve Vrouw opgenomen. Daarom is het helemaal niet verwonderlijk dat hij in dit werk, dat vooral gewijd was aan het leven en de passie van Christus, ook een gedicht voor de vereerde Moeder Gods toevoegde, nu de plaats ervoor toch beschikbaar was. Maar dit is evenmin een origineel gedicht, wel de vertaling van een oude kerkhymne, die bij het officie van O. L. Vrouw in de Vespers gelezen of gezongen werd.

Hier volgde Heemssen zijn voorbeeld minder getrouw dan voor *Den Nachtegael*: noch het metrum, noch het (eventuele) rijmschema, noch de lengte van de versregels bleef behouden. De zeslettergrepige versregels van het origineel deinden hier uit tot alexandrijnen en elke strofe werd geschreven met het rijmschema abba.

Door de grotere lengte van zijn versregels was de dichter haast verplicht tot toevoegingen. Dit heeft hij voortreffelijk gedaan door waarlijk passende aanvullingen, door een gelukkige keuze van adjectieven, synoniemen of herhalende uitdrukkingen, waarmee hij trouwens de herhaling, reeds toegepast in de vorige vertaling, weer aanwendde. Slechts een paar keren treffen we hier de toen weliswaar nog gewone constructie substantief-adjectief aan, zoals in :

Ontbindt de banden sterck van de sondaeren cranck,

voor :

Solva vincla reis,

waarbij dient opgemerkt, dat het tweede adjectief in rijmpositie staat (en dat daarmee corresponderend ook het eerste adjectief terecht nà het substantief werd geplaatst). Slechts tweemaal heeft die rijm dwang de vertaler tot een minder-letterlijke vertaling geleid, nl. :

Mutans Hevae nomen
Gansch Euas bitterheydt veranderend' in soet ;

en

Tulit esse tuus,
V heeft des Moeders naem soo milderlyck gejoint.

Als voorbeeld van de voortreffelijk, vlotte „uitbreidende” vertaling, moge hier de eerste strofe geciteerd worden :

Ave, maris stella,
Dei Mater alma,
Atque semper Virgo,
Felix caeli porta.

Ick groet' u, claere sterr' van dese vvoeste zee,
Ick groet' u, Moeder Godts, hooghvvaerdigh, en verheuen
Ick groet' u, die altydt syt suyuer Maeght gebleuen,
Geluckigh' Hemels Poort', die leydt tot goede ree.

Natuurlijk is, door de uitbreiding tot alexandrijnen, het karakteristieke van deze sobere en sterk-geconcentreerde hymne teloorgegaan. Maar met de alexandrijn-vorm, hier werkelijk voortreffelijk beheerst, én ook met de herhalingen, uitstekend aangebracht én in die tijd werkelijk een stijl-sieraad, paste Heemssen de aloude hymne artistiek aan bij de smaak van zijn tijd (al had hij dat uiteraard ook anders kunnen doen).

Als een tweede bewijs van de voortreffelijke beheersing van de gekozen vorm volgt hier nog de „vertaling” van de toch-moeilijke, pregnante slotstrofe :

Den Vader, eeuuvvigh Godt, almachtigh Heer, sy lof ;
Prys, eer', en danckbaerheydt, sy synen Soon gegeven,
Met haeren hoogen Geest ; dees dry sy toegeschreuen
Gelycke mogentheydt, hier, en in 's Hemels hof.

De oorspronkelijke strofe :

Sit laus Deo Patri,
Summo Christo decus,
Spiritui Sancto,
Tribus honor unus.

vertaalde de dichter Felix Rutten, streng aansluitend bij de vorm van het geheel, zeer pregnant maar toch minder duidelijk in het Nederlands, als :

Lof en glans den Vader,
Christus, hoogsten Heere,
Met den Geest, den Trooster,
Drie, – maar één in eere. Amen ¹¹⁷.

Of Heemssen hier rechtstreeks uit het Latijn vertaalde, of b.v. een Franse vertaling gebruikte, blijkt uit niets. Hij beheerste alles

¹¹⁷. Opgenomen in : Latijnsch-Nederlandsch Mis- en Vesperboek. Turnhout, s.d. (1936), p. 1711 en 1804.

zins het Latijn voortreffelijk en kon dan ook best een Franse vertaling terzijde laten.

Een jaar later, in 1622, gaf Benedictus Van Haeften in *Den Lust-hof der Christelycke Leeringhe* eveneens een vertaling van het *Ave Maris Stella*: hij volgde het originele op de voet en zijn vertaling telt per versregel evenveel letergrepen, zodat ze op dezelfde melodie kon gezongen worden. Ter vergelijking volgen hier de eerste en de laatste strofe:

Gegroet zijt zee-sterr' klaer,
Een' Moeder Godts voorwaer,
En altijd Maghet schoon'
Poorte van 's Hemels throon.

Den Vader Godt zij eer',
Den Soon' oock onsen Heer'
Den Heylighen Geest een-paer,
Dees dry een eer' te gaer. Amen ¹¹⁸.

De bedoeling van Van Haeften was anders dan die van Heemssen: zijn vertaling was tevens een lied, die van Heemssen niet. Daarom reeds is het moeilijk de waarde van de twee tegen elkaar af te wegen. Zeker is alleszins dat Heemssens uitbreidende vertaling gemakkelijker leest, zich vlotter beweegt dank zij de vrijere en vooral bredere golving van het vers.

* * *

De approbatio luidde: „Vtiliter ista imprimuntur; vt quae pia sunt atque ad excitandum Charitatis & gratitudinis affectum in Christum Redemptorem nostrum idonea, & doctrinae Apostoli ad Hebraeos scribentis admodum consentanea, quos cap. 12. his verbis admonuit: Recogitate eum, qui talem sustinuit à peccatoribus aduersum semetipsum contractionem: vt ne fatigemini animis &c.” ¹¹⁹. Hiermee zegde de boekencensor Guilielmus Fabricius niets te veel. De goedkeuring betrof blijkbaar het belangrijkste stuk van de uitgave, nl. de vertaling van de *Philomena*; anders zou ook wel even O.L.V. vermeld zijn geworden.

Voor dit vrome werk, ten zeerste geschikt om liefde en dankbaarheid ten opzichte van Christus op te wekken, was Heemssen bij de Middeleeuwen te leen gegaan. De religieuze ideeënwereld van de voorbije eeuwen werd in de latere tijden helemaal niet vergeten, integendeel. Wel is de vertaler hierbij een essentieel

118. Geciteerd uit I. Demarré. — Het katholieke Volksliedboek in Zuid-Nederland in de eerste helft van de XVIIe eeuw. Leuven, 1962 (typoscript), p. 237-238.

119. De verwijzing geldt Hebr. 12,3; de volledige tekst luidt: ... ut ne fatigemini, animis vestris deficientes.

element grotelijks ontgaan : het mystieke. De algemene opvatting van de bruidsmystiek is behouden gebleven, maar de fijnzinnige expressie ervan heeft Heemssen niet weergegeven. Wellicht is dit te verklaren door het feit dat hij toch een leek was en niet tot de ook in de zeventiende eeuw bloeiende mystiek behoorde.

Op die wijze heeft Heemssen Pechams *Philomena* „vereenvoudigd” voor een ruimer publiek. En dat heeft hij, zonder zijn nieuwe, renaissancistische vorm-gevoeligheid tekort te doen, met twee voortreffelijke vertalingen verwezenlijkt.

Voor *Den Nachtegael* koos Heemssen zelfs de „middeleeuwse” vorm. Hierbij dient evenwel gezegd, dat deze oude vorm toch nauw aansloot bij de renaissancistische en zo ook door Heemssen zal zijn beschouwd. En het *Ave Maris Stella* vertaalde hij in vloeiende alexandrijnen. Beide vertalingen getuigen van een uitzonderlijk vormmeesterschap en van een voortreffelijke kennis zowel van de vreemde taal, het Latijn, als van de mogelijkheden van de moedertaal. Verdienstelijk en geheel in de geest van de vooruitstrevende dichters van zijn tijd was zijn taalgebruik : een zuiver Nederlands.

Oorspronkelijke werken zijn deze vertalingen, hoezeer ook kunstige herscheppingen, niet. We kunnen het alleen betreuren dat Heemssen niet meer op eigen kracht heeft vertrouwd, maar in de navolging en in de vertaling zijn dichterlijke begaafdheid heeft bewezen...